

Chronisch conflict, coöperatieve consensus en begripvolle burgers

*Reflectie op de empirische aard en wenselijke vorm van democratische
besluitvorming aan de hand van agonistische en deliberatieve democratische
theorie*

Patty Claassens
Masterthesis Politicologie – Politieke Theorie
17-08-2012
Begeleider: prof. dr. M.L.J. Wissenburg
Tweede lezer: dr. B. van Leeuwen
Aantal woorden: 30.384
Radboud Universiteit Nijmegen

Abstract

This thesis provides a new outlook on democratic decision-making in a pluralist society. The theories of Carl Schmitt, Chantal Mouffe and Jürgen Habermas are critically discussed. Both the models of Mouffe and Habermas are unsatisfactory. In Mouffe's model there is no sufficient guarantee agonistic pluralism will not lead to an antagonistic society. In Habermas' framework there is no sufficient guarantee a final decision can be made satisfactorily and that the proposed consensus is not oppressing. Therefore, an analytical distinction is made between the formal and the informal public sphere. A new position, the delagonistic model, is formulated, using this distinction and the strengths of the models of Habermas and Mouffe. This delagonistic model is discussed in the light of the integration debate in the Netherlands, the linguistic conflict in Belgium and the conflict on abortion law in the United States.

Keywords: deliberative democracy, Habermas, agonistic pluralism, Mouffe, delagonism

All things with two sides make their real appearance only in struggle

– Homerus, Iliad

Democracy is government by the people, of the people and for the people

– Abraham Lincoln, 19 november 1863

Voorwoord

Mijn thesis gaat over een onderwerp dat mij dicht aan het hart ligt. In essentie gaat het over de samenleving. Een samenleving hoort geen groepen uit te sluiten omdat een samenleving bestaat bij de gratie van het volk waarbij die groepen inbegrepen zijn. Iedereen moet daar dus aan bijdragen en iedereen moet de kans krijgen om zich voor de samenleving in te kunnen zetten.

Mijn handen jeuken dan ook bij het wij/zij-onderscheid en toen ik tijdens mijn bachelor werk van Chantal Mouffe heb gelezen had ik het idee dat haar politieke model onrechtvaardig is. Mensen die deel uit maken van onze samenleving mogen daar niet van worden buitengesloten. Dit kwalijks gebeurt volgens mij wel in het huidige Nederlandse integratiedebat. De scriptie is uiteindelijk breder geworden dan enkel dit aspect en ik vind het plezierig dat er een model op papier staat waar, volgens mij, geen burger buiten de boot kan vallen en dat grotendeels van mijn hand komt. Misschien ben ik een optimist, maar zonder hoop en zonder dromen zal vooruitgang moeizaam zijn.

Grotendeels houdt in dat ik het niet helemaal alleen heb gedaan. Uiteraard is alle geschreven tekst wel mijn eigen verdienste maar vooral bij het denkwerk heb ik uiteraard hulp gekregen.

Allereerst wil ik dan ook graag prof. dr. Marcel Wissenburg bedanken voor het tot twee keer toe begeleiden van mijn thesis.

Mijn vader en moeder wil ik graag bedanken voor de aanmoediging en steun die zij hebben gegeven. Mijn zus wil ik bedanken voor gezellige afleiding gedurende mijn hele studie. Mijn 'extended' familie wil ik bedanken voor het academische klimaat dat zelfs tijdens het kerstdiner kon zorgen voor urenlange discussies. Ik wil mijn oma specifiek bedanken voor het helpen met mijn studiekeuze. Volgens mij ben ik op de juiste plek terecht gekomen.

Tjidde wil ik graag bedanken voor de hulp die hij heeft geboden bij het nadenken over de theoretische invulling van mijn thesis. Niets is zo fijn als iemand met wie je inhoudelijk en kritisch over je thesis kan praten.

Dan rest mij enkel nog het wensen van veel leesplezier aan een ieder die deze thesis zal lezen.

Inhoudsopgave

Abstract	1
Voorwoord	2
1. Inleiding	4
2. Belangrijke begrippen en definities	12
Deel I: Conflict & Consensus	14
3. Theoretische tegenstellingen	15
3.1 Carl Schmitt: antagonistische relaties	16
3.2 Chantal Mouffe: agonistische politiek	18
3.3 Jürgen Habermas: communicatief handelen en deliberatieve democratie	25
3.4 Bredere debat	31
3.5 Conclusie	32
4. Het debat dat geen debat is	33
4.1 Nadruk verschillende politieke niveaus	33
4.2 Problemen bij praktische implementatie	35
4.3 Conclusie	37
Deel II: Burgerschap & Participatie	39
5. Een nieuw model: het delagonisme	40
5.1 Premissen & definities voor het delagonistische model	40
5.1.1 Premissen	40
5.1.2 Definities	48
5.2 Lessen uit de modellen van Mouffe en Habermas	49
5.3 De nieuwe positie: de rol van de burgers	51
5.4 De nieuwe positie: politieke instituties	54
5.5 De nieuwe positie: wisselwerking	55
5.6 Demarcatiecriterium	61
5.7 De nieuwe positie samengevat	61
6. De nieuwe aanpak in de praktijk	64
6.1 Nederland	64
6.2 België	66
6.3 Verenigde Staten	68
6.4 Conclusie	70
7. Conclusie	71
8. Literatuurlijst	76

1. Inleiding

In de democratische, pluralistische samenleving worden politieke besluiten genomen over vraagstukken en zaken waarover verdeeldheid heerst onder de burgers. De mate van verdeeldheid en hoe die verdeeldheid wordt geuit, verschilt per samenleving en per vraagstuk. In sommige gevallen kan conflict worden beslecht binnen het politieke debat, in andere gevallen wordt binnen de samenleving geweld gebruikt.

Binnen de democratische samenleving mogen burgers hun stem laten horen in het besluitvormingsproces. Daarom is het noodzakelijk dat er een antwoord wordt geformuleerd op de vraag hoe besluiten worden genomen, ondanks deze verdeeldheid. Binnen niet-democratische samenlevingen bestaat ook verdeeldheid onder burgers over politieke besluiten, maar in het geval van een autoritaire samenleving neemt de leider daar de besluiten. Daardoor wordt niet gezocht naar een mechanisme om, op basis van de onenigheid tussen de burgers, toch een democratisch besluit te nemen.

Wat voor soort conflicten spelen er binnen samenlevingen? In deze inleiding worden drie voorbeelden besproken. Allereerst het integratiedebat in Nederland, ten tweede het Belgische taalconflict en ten derde het abortusconflict in de Verenigde Staten. Deze voorbeelden verschillen wat betreft de gradatie van het conflict. Na een korte bespreking van deze voorbeelden worden enkele visies besproken met betrekking tot hoe politieke besluiten moeten worden genomen, gebaseerd op deze verdeeldheid.

Nederland

Nederland wordt gezien als een stabiel land. Een voorbeeld van beleid waar momenteel veel debat over is, is het immigratie- en integratiebeleid. In dit debat nemen de groepen, retorisch gezien, radicaal andere posities in.¹

Sinds de jaren '60 en '70 zijn gastarbeiders naar Nederland gehaald, die niet terugkeerden naar hun land van herkomst. Zij bleven in Nederland en haalden vaak ook hun gezin hierheen. De noodzaak van het debat over integratie werd binnen de politiek pas laat duidelijk. Sindsdien is het debat gaande gebleven, wat onder andere te maken heeft met de discontinuïteit van het beleid. "Ongeveer ieder decennium werd een nieuw 'integratiemodel' aangenomen, met vaak een heel andere terminologie, beleidsaannamen en normatieve vooronderstellingen." (Scholten, 2008: 208).

¹ Er is sprake geweest van incidenten van vernieling en brandstichting bij moskeeën (Langelaar, 2010). Dit geweld heeft echter eerder de kenmerken van jeugd vandalisme dan van acties om een politiek punt te maken en daarom zullen deze incidenten binnen de Nederlandse casus niet worden benoemd als gewelddadige acties.

Sinds de opkomst van de LPF (Lijst Pim Fortuyn) in 2002 wordt dit debat op het scherpst van de snede gevoerd (De Koster et al., 2010; Parlement & Politiek, 2012). Er wordt een tegenstelling geschetst tussen 'wij', de autochtone Nederlanders die een tolerante Westerse cultuur kennen met een joods-christelijke traditie, en 'zij', de allochtone² Nederlanders, over het algemeen met een islamitische achtergrond. Het debat gaat over wat het beleid zou moeten zijn ten opzichte van deze groep burgers en wat de betekenis van 'integratie' is. Het debat³ heeft zich, zowel binnen de media als binnen de politiek, gericht op '[t]he building of mosques, the use of religious symbols such as the headscarf, the call to prayer, gender inequality, anti-integration pronouncements by ultra-orthodox imams and political extremism inspired by Islam...' (Duyvendak et al., 2005: 3).

Onder een deel van de Nederlanders heerst angst tegenover deze groep 'Nieuwe Nederlanders' (Åzdemir, 2009). Deze angst heeft vooral betrekking op de angst om de Nederlandse cultuur kwijt te raken (Duyvendak et al., 2005).

Een interessante analyse over dit integratiedebat is beschreven in Willem Schinkels boek *De Gedroomde Samenleving* (2008). Hij stelt dat Nederland lijdt aan sociale hypochondrie. Integratie⁴ is volgens hem een term die de samenleving in groepen verdeelt, namelijk in de groep geïntegreerden, waar het onderling pais en vree zou zijn, en degenen die moeten integreren. De groep geïntegreerden zou gezamenlijk de gedroomde samenleving vormen; zij zijn harmonisch op elkaar afgestemd. Wanneer mensen deze droom verstoren, zoals criminelen door middel van hun criminele gedrag, worden ze buiten de samenleving geplaatst (in de gevangenis) en moeten ze daarna herintegreren. Bij immigranten staat van te voren al vast dat zij moeten integreren. Er is volgens Schinkel een 'overbezorgde angst voor [integratie]problematiek' (Schinkel, 2008: 15). De samenleving kan worden voorgesteld als een

² Allochtoon heeft vaak zelfs betrekking op de zogenaamde 'derde generatie allochtonen'. Deze term is intern incorrect. Het woord 'allochtoon' betekent zoveel als 'niet van deze grond zijn'. Tweede, en zelfs derde, generatie 'allochtonen' zijn in feite al autochtonen doordat zij wel op Nederlandse bodem zijn geboren (Schinkel, 2008: 51-52). De Van Dale geeft aan dat allochtoon 'van elders afkomstig' betekent maar dat het CBS er de betekenis aan heeft gegeven 'iemand van wie minstens één van de ouders in het buitenland geboren is' (Van Dale, 2012).

³ Het is interessant om op te merken dat in Nederland de deelname van allochtonen aan het debat over integratie slechts 10% betreft. Deze 10% heeft geen betrekking op het percentage van de totale groep van allochtonen dat deelneemt aan het debat, maar op het percentage van bijdragen van allochtonen ten opzichte van het totaal aantal bijdragen binnen het debat. De bijdragen zijn gedefinieerd als krantenartikelen, in het geval van Nederland, in het *NRC Handelsblad* waarin vanuit een groep een vraag om rechten is geformuleerd (Duyvené de Wit & Koopmans, 2005).

⁴ Door hem consequent geschreven als [integratie]. Hij schrijft hierover: "[O]mdat niet op voorhand duidelijk is wat 'integratie' al dan niet betekent *buiten* de grenzen van het discours, wil ik het vooralsnog als *symbol* opvatten, hetgeen ik qua schrijftuur tot uitdrukking wil brengen door over [integratie] te schrijven." (Schinkel, 2008: 12).

lichaam en immigratie is daar een potentiële bedreiging voor en moet dus nauwkeurig in de gaten worden gehouden. Schinkel schrijft: “Zo gaat ‘de samenleving’ om met de [integratie]problematiek: ze zuivert zichzelf diagrammaticaal van die problematiek door zowel het *voorwerp van [integratie]* – diegene die een [integratie]probleem heeft – als de *oorzaak van het [integratie]probleem* buiten zichzelf te lokaliseren.” (Schinkel, 2008: 42). Dit toont aan dat zelfs door middel van taalgebruik binnen het debat een probleem als groter kan worden geportretteerd dan het in werkelijkheid is.

De door Schinkel beschreven situatie is voor veel allochtonen een frustrerende werkelijkheid. In Rotterdam is sprake van toegenomen participatie van jongeren van Turkse en Marokkaanse afkomst, maar er is tegelijkertijd sprake van een toenemende culturele afstand. Het idee leeft dat de eisen vanuit de Nederlandse autochtone samenleving betreffende integratie steeds hoger komen te liggen (Entzinger, 2009). Zodra de allochtone jongeren denken te voldoen aan de eisen, zijn er naar hun idee vanuit de autochtone groep nieuwe eisen bijgekomen.

Dit conflict komt binnen de Nederlandse samenleving tot uiting in het publieke en politieke debat.

België

In België wordt de politiek overheerst en soms zelfs lamgelegd door de taalstrijd (Van den Abbeele, 2001). Deze taalstrijd speelt zich af tussen Vlaanderen, het Vlaams of Nederlands sprekende noorden en Wallonië, het Waals of Frans sprekende zuiden. Daarnaast kent België nog een derde taal: er is een kleine minderheid die Duits spreekt. De conflicten over rechten en politieke instituties worden echter gevoerd tussen de Vlamingen en de Walen (Beaufays, 1988). De Vlamingen voelen zich minder gerespecteerd en hebben het idee een lagere status te hebben dan de Walen. Zij hebben het idee dat hun taal minder wordt gewaardeerd (Van Parijs, 2011).

Na jaren van Waalse overheersing en een Vlaamse vraag om erkenning van rechten, is in 1962 een inter-linguïstische grens vastgesteld, met de uitzondering van enkele gemeenschappen. Dit is nadat het Vlaams als taal is erkend in 1898, bijna 70 jaar nadat België onafhankelijk is geworden. Binnen dit conflict heeft Brussel, officieel tweetalig, een speciale positie (Beaufays, 1988).

De twee taalgebieden hebben zich na de taalstrijd van de jaren ‘60 bijna onafhankelijk van elkaar ontwikkeld op sociaal en politiek gebied. “Inside each community, northern and southern, the progress of democracy in Belgian politics shaped the nature and the rules of the central conflict in Belgium.” (Beaufays, 1988: 65). De twee gebieden hebben hun eigen instituties en bevoegdheden. De verantwoordelijkheid voor onderwijs is bijvoorbeeld overgeheveld naar de gewesten (De Vries, 2010). De politieke instituties hebben echter niet genoeg autonomie,

waardoor zij conflicten niet voldoende kunnen oplossen, wat leidt tot frustratie (Beaufays, 1988).

Net als bij het debat rondom het immigratie- en integratiebeleid in Nederland, is er nog geen sprake geweest van geweld tussen de groepen die in de taalstrijd tegenover elkaar staan. Het lijkt het politieke systeem dus te lukken om het conflict te beheersen. Toch is dit politiek gezien een belangrijk en overheersend probleem. De afgelopen jaren is het binnen de politiek wel onrustig geweest, volgens sommigen zelfs chaotisch, doordat de Vlaamse en Waalse politici niet goed met elkaar samenwerken (Claes & Rosoux, 2010). In 2011 verbrak België het record van de lengte van de periode van kabinetsformatie toen het 249 dagen na de verkiezingen nog steeds zonder regering zat (Nu.nl, 2011).

Verenigde Staten

Een derde conflict is het debat over abortuswetgeving in de Verenigde Staten. Dit conflict is niet enkel op vredige wijze besproken en beslecht, door middel van politiek debat, maar er is ook geweld aan te pas gekomen. Het abortusvraagstuk is betiteld als 'the most politically divisive domestic legal issue of our time' (Yishai, 1993: 216).

In 1973 is, door de zaak *Roe versus Wade*, abortus gelegaliseerd.⁵ Sindsdien is er een beweging actief, bekend als de Pro-Life beweging, waarbinnen tegenstanders van abortus zich hebben verenigd, die niet enkel naar politieke middelen grijpt (NAF, 2010)⁶. Het geweld is voorsnog eenzijdig geweest. Activisten van de Pro-Life beweging zijn verantwoordelijk voor bijvoorbeeld het in brand steken van en plegen van bomaanslagen op abortusklinieken. Daarnaast zijn verschillende artsen van abortusklinieken doodgeschoten. In de periode van 1993 tot 2010 zijn op die wijze acht mensen om het leven gekomen (NARAL, 2010).

Hoewel niet de gehele Amerikaanse samenleving op losse schroeven staat door dit conflict, is het niet bevorderlijk voor de samenleving als een dergelijk gewelddadig conflict tussen twee groepen blijft bestaan. Sommige Pro-Life activisten zijn van mening dat deze tegenstelling niet afdoende binnen de politieke instituties kan worden beslecht. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat de gewelddadige aanpak wordt afgewezen door het grootste deel van de leden van de Pro-Life organisaties.

⁵ Het is wel belangrijk om op te merken dat er eigenlijk geen sprake is van Amerikaanse abortuswetgeving aangezien het aan de staten zelf is om deze wetgeving te formuleren. Er zijn dus verschillen tussen de staten. Het federale beleid kan worden afgeleid uit de hierboven genoemde uitspraak in de zaak *Roe versus Wade* en de zaak *Webster versus Reproductive Health Services* (Yishai, 1993).

⁶ Deze bron verwijst naar een lijst van gepleegde misdrijven die variëren van vernieling van abortusklinieken tot moord op artsen die abortussen uitvoeren.

Van de drie beschreven voorbeelden is het abortusconflict in de Verenigde Staten de case waar het conflict binnen een democratisch systeem op de meest gewelddadige en extreme wijze wordt geuit.

Deze voorbeelden beschrijven politieke conflicten van verschillende gradaties waarbij binnen de samenleving twee of meerdere groepen tegenovergestelde standpunten innemen. Als deze onenigheid niet afdoende kan worden beslecht of opgelost binnen het politieke systeem, kan dit gevaarlijk zijn voor de samenleving. De groepen werken dan niet langer samen binnen het politieke samenwerkingsverband en daardoor kan het conflict escaleren. Het conflict kan gewelddadig worden, iets waar de staat zijn burgers tegen zou moeten beschermen (Van Peperstraten, 2007).

Om de stabiliteit van de samenleving en het doel van de staat in stand te houden, zal het conflict moeten worden beheerst. De tegenover elkaar staande partijen moeten allemaal de besluitvormingsprocedure als legitiem beschouwen. Als de besluiten legitiem zijn, zelfs volgens de verliezers, zullen beide groepen zich erbij neerleggen. Het democratische systeem kent nu eenmaal winnaars en verliezers. Binnen de democratietheorie zijn er verschillende visies op hoe besluiten moeten worden genomen op basis van onenigheid.

Deze scriptie zal het antwoord van verschillende auteurs bespreken op de vraag hoe politieke besluiten moeten worden genomen in een samenleving waar dusdanige onenigheid bestaat dat die de stabiliteit van de samenleving kan bedreigen. Deze auteurs geven een alternatief voor de traditionele aggregatieve democratie. Deze aggregatieve procedure, waarbij enkel het stemmen centraal staat, doet geen eer aan democratische legitimiteit. De 'verliezers' van een stemming of verkiezingen hebben geen redenen gehoord waarom hun positie niet juist was en hebben niet de kans gehad anderen te overtuigen van hun eigen positie. Een debat waarin dit wel aan bod komt, draagt bij aan de acceptatie van de legitimiteit van de beslissingen door de burgers (Kymlicka, 2002).

De te bespreken theorieën maken deel uit van, of refereren aan, het bredere gebied van democratietheorie. Allereerst wordt het werk van Carl Schmitt besproken die meent dat de staat is gebaseerd op de antagonistische relatie, welke mensen opsplitst in vriend en vijand. Onenigheid zit volgens Schmitt in de natuur van de mens. De antagonistische relatie is een extreme relatie. Doordat de ander als vijand wordt beschouwd, zal het eigenlijke doel in deze relatie de vernietiging van de ander zijn. Deze relatie draagt te allen tijde het risico op gewelddadig conflict met zich mee. Schmitt concludeert dan ook dat enkel een homogene staat politiek legitiem is. Hoewel zijn werk niet bruikbaar is binnen de pluralistische staat, waar hij immers de werkbaarheid van ontkent, zal hij hier worden besproken, omdat zijn werk de basis

vormt voor het werk van Chantal Mouffe. Zij neemt zijn ideeën over de natuur van de maatschappij en diens burgers over maar komt tot een andere conclusie over de rol van de staat.

De positie van Chantal Mouffe wordt vervolgens besproken. Zoals aangegeven neemt zij Schmitts visie op de natuur van de mens als uitgangspunt, maar zij wil deze combineren met de mogelijkheid van de pluralistische staat. De pluralistische staat is een staat waar tegenstanders gezamenlijk lid zijn van dezelfde staat. Om deze combinatie mogelijk te maken moet de antagonistische relatie, die gericht is op vernietiging van de ander, worden veranderd in een relatie tussen tegenstanders. Waar vijanden niet samenwerken, is dat bij tegenstanders wel mogelijk. Deze relatie tussen tegenstanders is de agonistische relatie. Tussen tegenstanders bestaat echter nog steeds conflict dat volgens Mouffe ook niet kan worden weggenomen. Politieke besluiten worden genomen op conflictueuze basis, maar het conflict wordt beheerst binnen het politieke systeem.

Ten derde zal een auteur worden besproken die een geheel andere visie heeft op politieke besluitvorming. Voor Jürgen Habermas staat bij legitieme politieke besluitvorming de communicatieve actie centraal. De deliberatieve praktijk, de dialoog in de perfecte spreek situatie, leidt tot consensus op basis waarvan een politiek besluit wordt genomen.

Er is voor deze drie auteurs gekozen aangezien de verhoudingen tussen hen duidelijk zijn en zij zeer verschillende posities innemen binnen dit debat. Deze verschillende posities komen het beste tot uiting bij Mouffe en Habermas. Zij spreken beide over een pluralistische samenleving, maar stellen verschillende besluitvormingsprocedures en daarbij behorende instituties voor. Habermas staat in de traditie van de deliberatieve democratie en Mouffe in de traditie van het agonisme. Mouffes werk is in zo sterke mate beïnvloed door het werk van Schmitt dat het zinvol is ook zijn centrale ideeën hier te bespreken.

Mouffe en Habermas geven uiteenlopende modellen die besluitvorming in de pluralistische samenleving mogelijk maken zonder dat de samenleving instabiel zou worden, maar hun modellen geven geen afdoende antwoord op de vraag hoe conflict binnen de samenleving kan worden beheerst. Binnen Mouffes positie is er onvoldoende aandacht voor de individuele burgers, de informele publieke sfeer. In haar politieke model is het van belang dat tegenstellingen tussen burgers worden benadrukt. Zij heeft echter geen waarborg geformuleerd waarom de burgers onderling geen vijandelijke relaties zouden ontwikkelen wanneer binnen de politiek hun tegenstellingen worden benadrukt.

Binnen het model van Habermas is daarentegen onduidelijkheid over hoe de uiteindelijke besluiten moeten worden genomen binnen de formele publieke sfeer. Wanneer men overeenkomt dat het bereiken van consensus onwaarschijnlijk is in de moderne samenleving, moet er een duidelijke, bevredigende procedure worden omschreven om tot

uiteindelijke besluiten te kunnen komen. Daarom zal een nieuwe positie worden ontwikkeld die rekening houdt met de juiste inzichten van deze auteurs maar die ook een oplossing vindt voor hun tekortkomingen.

Voor het nieuwe model is het belangrijk om een analytisch onderscheid te maken tussen de formele en de informele publieke sfeer, ofwel de politieke instituties en de burgers. Beide auteurs maken zelf dit onderscheid niet. Door dit onderscheid wel aan te brengen, is het mogelijk duidelijk aan te wijzen waar de tekortkomingen zitten in hun posities. Het onderscheid toont verder aan dat, hoewel wordt aangenomen dat de modellen van Mouffe en Habermas elkaar tegenspreken, ze wat betreft hun modellen langs elkaar heen praten.

De vraag die centraal staat binnen deze thesis is dan ook: *op welke wijze kan binnen de pluralistische samenleving een politiek besluit worden genomen zonder dat het onderliggende conflict escaleert of wordt ontkend?*

In het volgende hoofdstuk zullen enkele begrippen worden verhelderd die belangrijk zijn om te begrijpen wat het precieze onderzoeksobject is. Begrippen zoals conflict en pluralistische samenleving worden gedefinieerd.

Deze thesis is verder opgedeeld in twee delen. Het eerste deel gaat over het debat tussen deliberatieve en agonistische democraten. In het derde hoofdstuk worden de posities van Schmitt, Habermas en Mouffe uitvoeriger besproken en bekritiseerd. De posities van de auteurs worden beschreven door in te gaan op hoe zij de natuur van de samenleving en diens burgers zien, wat volgens hen de rol van conflict binnen de samenleving is en wat op basis daarvan de beste staatsinrichting is. Er zal kritisch worden gereflecteerd op deze verschillende posities. Voor alle drie de posities wordt besproken wat waardevolle inzichten zijn en welke tekortkomingen ze hebben. Daarnaast wordt er ook gekeken naar de huidige stand van het debat tussen deliberatief en agonistisch georiënteerde auteurs.

In het vierde hoofdstuk wordt verder ingegaan op het voorgestelde onderscheid tussen de formele en de informele publieke sfeer en de gevolgen daarvan voor de posities van Mouffe en Habermas.

In het tweede deel van de thesis wordt het nieuwe model besproken. Het vijfde hoofdstuk beschrijft het door mij voorgestelde delagonistische model. Dit model zal rekening houden met het onderscheid tussen de formele en de informele publieke sfeer.

Het zesde hoofdstuk zal deze nieuwe positie bespreken in het licht van de hierboven besproken voorbeelden van conflicten binnen de samenleving. De cases zullen met name ter illustratie worden gebruikt om door middel van een gedachte-experiment de modellen ten opzichte van elkaar te toetsen.

In de conclusie zal worden besproken of de nieuwe positie inderdaad vooruitgang biedt in het theoretische debat. De onderzoeksvraag zal worden beantwoord en er zullen suggesties worden gedaan voor nieuw onderzoek.

2. Belangrijke begrippen en definities

In de inleiding zijn al enkele begrippen langs gekomen waarvan het belangrijk is dat de betekenis helder is, voordat verder wordt gesproken over de theorieën van Schmitt, Mouffe en Habermas en voordat het nieuwe model wordt gepresenteerd.

Homogene of pluralistische samenleving

De drie theorieën die zullen worden besproken verschillen wat betreft hun visie op de mogelijkheid en wenselijkheid van een homogene of pluralistische samenleving. Wat wordt daarmee bedoeld?

De homogene samenleving omvat burgers die eenzelfde culturele achtergrond delen waardoor zij overeenstemmende levensvisies aanhangen. Dat betekent niet per definitie dat de samenleving ook harmonieus is; burgers kunnen immers nog altijd verschillende inzichten hebben, maar zij beschouwen elkaar als publieke vrienden. Dat houdt in dat ze erkennen gezamenlijk tot een besluit te kunnen komen.

In de pluralistische samenleving leven groepen burgers met meerdere verschillende etnische en culturele achtergronden. Aangezien de burgers vanuit hun diversiteit ook een andere kijk hebben op de wereld en het leven, zullen zij ook andere ideeën hebben over welke besluiten moeten worden genomen. Op cultureel en sociaal gebied hebben de groepen verschillende belangen, eventueel gevoed door ideologische ideeën. Zij willen hun stem laten horen binnen het politieke systeem (Eck, 2006).

Conflict

In essentie is conflict onenigheid tussen twee of meerdere mensen. Conflict kent echter vele vormen en gradaties. In elke samenleving is er sprake van overeenkomende belangen van burgers maar ook van belangen die tegenstrijdig zijn (Carpini et al., 2004). Burgers zijn het oneens over bepaalde politieke besluiten door hun diversiteit in belangen. Conflict is inherent aan een pluralistische samenleving (Barber, 1984). Afhankelijk van hoe belangrijk hetgeen is waarover de onenigheid bestaat voor degenen tussen wie de onenigheid bestaat, zal een conflict heviger of minder heftig zijn.

Een extreme vorm van conflict is gewelddadig conflict, bijvoorbeeld in de vorm van oorlog of rellen. Het is in dat geval niet gelukt het conflict te beheersen. In de inleiding is het abortusconflict in de Verenigde Staten besproken, waar ook geweld aan te pas is gekomen.

Conflict kan ook een minder extreme vorm aannemen waarbij tussen twee groepen onenigheid bestaat en die groepen geen contact hebben met elkaar. Ondanks de onenigheid kunnen burgers er toch voor kiezen samen te werken en gezamenlijke besluiten te nemen.

Het tegenovergestelde van conflict is harmonie. In het geval van harmonie is er overeenstemming over de besluiten die moeten worden genomen. Een harmonieuze situatie is dus ook een apolitieke situatie.

Binnen een pluralistische politieke samenleving kunnen groepen burgers met elkaar in conflict zijn, maar is het ook mogelijk dat de burgers in conflict zijn met de politieke instituties. Hoewel dat laatste wel degelijk een probleem is voor de samenleving, richt deze thesis zich op de eerste vorm van conflict. Het conflict dat in deze thesis centraal staat gaat over onenigheid tussen burgers. Aangezien we leven in een representatieve democratie is er dus ook onenigheid tussen politici, daar zij de conflicterende burgers vertegenwoordigen. Het conflict dat in deze thesis centraal staat is onenigheid over politieke besluiten.

Met conflict kan op verschillende manieren worden omgegaan. Allereerst kan het worden verzwegen of worden benoemd. Conflict kan worden getolereerd, of worden aangepakt en opgelost. Daarnaast kan conflict ook worden getransformeerd (Barber, 1984). De transformatie van conflict zal verder ter sprake komen bij de bespreking van de theorie van Habermas in paragraaf 3.3.

Deel I: Conflict & Consensus

3. Theoretische tegenstellingen

In dit hoofdstuk worden de antwoorden van respectievelijk Carl Schmitt, Chantal Mouffe en Jürgen Habermas besproken op de vraag hoe politieke besluiten moeten worden genomen, waarbij aandacht is voor de rol van de politieke instituties en de burgers. Het debat tussen Mouffe en Habermas wordt vaak aangehaald in de literatuur over politieke besluitvorming. Zij vertegenwoordigen twee visies op conflict die lijnrecht tegenover elkaar staan, respectievelijk die van het agonisme en de deliberatieve democratie.

Andere agonistische auteurs zijn onder andere William Connolly (1993; 2008), Bonnie Honig (1995) en Hannah Arendt (1998). Al deze auteurs hebben een verschillende invulling van het agonistische ideaal. Agonistische auteurs komen overeen dat eenheid in de vorm van overeenstemming of consensus niet mogelijk is, gezien de diversiteit van burgers binnen de staat. Besluiten die worden genomen zijn in die zin altijd conflictueus: er zijn altijd groepen binnen de samenleving die het er niet mee eens zijn. Agonisten geloven echter dat juist doordat deze groepen hun standpunt wel mogen uiten, zij de democratische legitimiteit van het uiteindelijke besluit zullen accepteren. Mouffes werk kan niet goed worden besproken zonder ook het werk van Schmitt te bespreken aangezien daar de basis ligt voor Mouffes agonistische theorie.

Andere deliberatief democraten zijn onder andere Joshua Cohen (1997), Seyla Benhabib (1996) en John Rawls (1993). Ook deze auteurs geven verschillende invullingen aan dit concept. Deliberatie wordt al lange tijd gezien als een belangrijk element voor participatieve democratie. "The celebration of public deliberation by citizens has a long history that flows from the city-states of ancient Greece to the town hall meetings of colonial New England to the salons and cafés of Paris to, most recently, internet forums and chat rooms." (Carpini et al., 2004: 315-316). De theorievorming omtrent dit onderwerp is opgekomen in de jaren '80. De onderliggende aanname is dat besluitvorming beter wordt wanneer meerdere burgers hierover een dialoog voeren. Dit vergroot de kans dat eventuele fouten uit een besluit kunnen worden verwijderd (Hackman & Morris, 1975).

Er is gekozen voor Mouffe en Habermas, omdat zij specifiek kritiek op elkaar hebben en het debat tussen hen duidelijk is.

Allereerst worden de antwoorden van de drie auteurs op de onderzoeksvraag besproken. Wat zeggen zij over conflict binnen de samenleving? Wat zien zij als de natuur van het politieke systeem en de burgers? De sterke en de zwakke punten van deze antwoorden zullen worden besproken, opdat met beide rekening kan worden gehouden bij het introduceren van de nieuwe positie.

Er zal kritisch worden gereflecteerd op de theorieën. De theorieën zullen inhoudelijk worden besproken, door te kijken naar hun inherente coherentie. Daarnaast zullen ze echter ook worden bekritiseerd met kennis vanuit de empirie. Voor alle duidelijkheid: een empirisch argument kan nooit de mokerslag zijn voor een model dat theoretisch goed in elkaar steekt. Bij een goed normatief model is het evenzeer een probleem voor de werkelijkheid als het model niet overeenkomt met de empirie. Het draagt wel bij aan de kracht van het model als het plausibel is dat het model zou kunnen worden geïmplementeerd. Als een model theoretisch goed in elkaar steekt maar tegen de intuïties van lezers ingaat, zal het weinig invloed hebben.

Ten tweede wordt besproken wat de huidige stand is in het debat tussen de agonisten en deliberatief democraten.

3.1 Carl Schmitt: antagonistische relaties

Carl Schmitt betoogt dat antagonistische relaties aan de basis liggen van de politieke samenleving. Deze vijandelijke relatie maakt onderdeel uit van de natuur van de mens en aan de hand van dergelijke relaties vormen individuen hun identiteit. De antagonistische relatie verdeelt de mensen in een groep vijanden en een groep vrienden. De antagonistische relatie maakt deel uit van 'het politieke'. Schmitt onderscheidt 'de politiek' van 'het politieke'. 'Het politieke' omvat de antagonistische relaties die tussen mensen bestaan, ook als zij geen onderdeel uitmaken van een politiek samenwerkingsverband. Het politieke veronderstelt de mogelijkheid van gewelddadig conflict (De Wit, 1953). 'De politiek' bestaat uit de formele sfeer waar politieke instituties deel van uitmaken.

Schmitt betitelt de antagonistische relatie als extreem aangezien deze het inherente risico met zich meedraagt dat de relatie uitmondt in gewelddadig conflict en in het ergste geval oorlog. "The political is the most intense and extreme antagonism, and every concrete antagonism becomes that much more political the closer it approaches the most extreme point, that of the friend-enemy grouping." (Schmitt, 2007: 29). Deze extremiteit maakt een relatie tot een politieke relatie (De Wit, 1953).

Het onderscheid tussen vriend en vijand is nodig voor de politieke sfeer. Het vriend/vijand-onderscheid is onderdeel van de publieke, en niet van de private, sfeer. De relatie wordt niet geuit door middel van particuliere emoties, zoals haat jegens een ander concreet individu, maar wordt geuit tegen de ander, de 'zij' (Schmitt, 2007). Schmitt maakt hiervoor gebruik van de Latijnse termen aangezien het Duits maar één woord kent voor vijand (*Feind*). In het Latijn en Grieks wordt respectievelijk gesproken over een *hostis* of *πολεμιος* (*polemios*) wanneer wordt bedoeld op een politieke en publieke vijand. Er wordt gesproken over een

inimicus of *εχτρός* (*echtros*) als er wordt bedoeld op een private vijand. Binnen het politieke draait het om de politieke en publieke vijand, de *hostis* of *πολεμιος* (De Wit, 1953).

Binnen de samenleving moet het politieke tot uiting komen, wat inhoudt dat de burgers moeten kunnen besluiten wie de politieke vrienden en wie de politieke vijanden zijn. "In its entirety the state as an organized political entity decides for itself the friend-enemy distinction." (Schmitt, 2007: 29-30). De antagonistische politiek maakt voor Schmitt de pluralistische samenleving onmogelijk. Schmitt beredeneert op basis van het natuurlijke onderscheid tussen vriend en vijand, het politieke, dat een politieke samenleving homogeen zou moeten zijn. Een heterogene samenleving is volgens hem niet houdbaar omdat de twee tegenovergestelde groepen niet kunnen worden gevat binnen dezelfde staat. Het onderscheid vormt dus ook idealiter de grenzen van staten. De politieke vrienden moeten burgers zijn van de staat zonder dat de vijand ook deel uitmaakt van die staat. De homogene samenleving is gebaseerd op consensus over de 'wij' en uitsluiting van de 'zij'. Wanneer men een identiteit vormt, komt hier uitsluiting aan te pas. Identiteit vormt een 'wij', maar daarmee vormt het tegelijkertijd een 'zij'. Identiteit sluit tegelijkertijd een groep buiten (Schmitt, 2007). Een vijand kan de groep vrienden binden door hen een politiek doel te geven; het passief of actief reageren op de vijand (Arditi, 2008).

Consensus is volgens Schmitt enkel mogelijk als er sprake is van een hegemonie van een bepaalde groep, danwel een homogene samenleving. Een rationele consensus is binnen een samenleving niet mogelijk, iets wat Habermas wel zal beredeneren. Volgens hem ontkent een rationele consensus het bestaan van de antagonistische natuur van de mens. In een liberale samenleving kunnen alleen de politieke instituties hierover besluiten nemen. Het politieke wordt daardoor van de burgers weggenomen.

Is het onderscheid tussen 'wij' en 'zij', tussen 'vriend' en 'vijand', echter wel zo zwart-wit? Binnen huidige samenlevingen lijkt het niet zo te zijn dat dit onderscheid deterministisch is. De groepen van vrienden en vijanden staan niet vast. Vrienden kunnen vijanden worden en vice versa. Daarnaast kunnen vijanden gezamenlijk optrekken in de strijd tegen een andere vijand. Dit bestaan van allianties doet vermoeden dat er gradaties zijn in vijand- of vriendschap. Hoewel een alliantie tegenover een andere groep wordt gevormd, bestaat de alliantie zelf ook tussen twee groepen die zich tegenover elkaar definiëren. Schmitts beschrijving van de antagonistische relatie lijkt geen ruimte te laten voor dergelijke gradaties. Het laat ook geen ruimte voor neutraliteit. Schmitt zelf schrijft hier niet expliciet over. Hij zal waarschijnlijk aangeven dat een neutrale positie niet mogelijk is, omdat men hierdoor niet in staat zal zijn een identiteit te vormen.

Schmitt geeft geen direct antwoord op de onderzoeksvraag, aangezien de onderzoeksvraag betrekking heeft op een pluralistische samenleving. Schmitt ontkent de wenselijkheid en mogelijkheid van een goed functionerende pluralistische samenleving. Toch is het van belang dit werk te bespreken, gezien de invloed die zijn werk heeft op het politieke denken van Chantal Mouffe. Mouffe baseert haar politieke ideeën op Schmitts omschrijving van de antagonistische natuur van de mens, het politieke. Haar omschrijving van de politieke instituties verschilt echter van die van Schmitt en zal in de volgende paragraaf worden beschreven.

3.2 Chantal Mouffe: agonistische politiek

Chantal Mouffe baseert haar theorie op Schmitts analyse van de antagonistische natuur van de mens en van de samenleving. Mouffe erkent, net als Schmitt, dat de vijandige relatie de kern is van het politieke. Zij wil dit echter compatibel maken met een pluralistische samenleving. Mouffe concludeert, in tegenstelling tot Schmitt, niet dat de politiek antagonistisch en de staat homogeen moeten zijn. Mouffes politieke raamwerk verzoent de antagonistische natuur met het pluralisme van een heterogene staat.

Het alternatief dat Mouffe voorstelt is de agonistische politiek. Dit is een getransformeerde en afgezwakte vorm van antagonisme. Antagonisme komt van het Griekse *antagonizesthai* (ανταγωνίζεσθαι) dat strijden of disputeren betekent. Agonisme komt van het Griekse *agonos* (ὁ ἄγωνος) dat wedstrijd betekent (Hupperts, 2004). Het verschil tussen beide woorden is subtiel, maar daar waar strijd gaat om leven en dood waarbij alles is toegestaan, gelden er bij een wedstrijd bepaalde regels. Daarnaast vindt een strijd plaats tussen vijanden, terwijl een wedstrijd plaatsvindt tussen tegenstanders. De burgers, die van nature vijanden zijn, waar zowel Schmitt als Mouffe van uitgaan, komen bij Mouffe basisregels voor democratische besluitvorming overeen. De institutionalisering van democratie en de democratische instituties zoals een parlement, zullen de transformatie bewerkstelligen (Mouffe, 2005).

Mouffe maakt, net zoals Schmitt, een onderscheid tussen de politiek en het politieke, hetgeen beschreven is in paragraaf 3.1. De politiek maakt de transformatie mogelijk. Het politieke kader garandeert volgens Mouffe dat de relaties tussen de burgers niet op een antagonistische wijze worden geuit. Dit is voor burgers niet langer nodig aangezien binnen de agonistische politiek de tegengestelde posities binnen de politiek tot uiting komen. Mouffe gaat niet in op de psychologische of sociologische processen die de transformatie mogelijk maken (Arditi, 2008).

Waar Schmitt vanuit de antagonistische natuur van burgers concludeert dat alleen een homogene staat stabiel zou zijn, is Mouffes politieke kader geschikt voor een heterogene staat. Mouffe geeft aan dat de samenleving wordt gekenmerkt door een vijandige natuur die, zij het op een minder extreme wijze, tot uiting moet worden gebracht binnen de politieke instituties.

“Actors in this context may thus conflict with one another—indeed, Mouffe actively encourages them to express and contest their differences passionately—but they must also view themselves as ‘belonging to the same political association, as sharing a common symbolic space within which the conflict takes place’.” (Howarth, 2008: 178. Hij quote zelf Mouffe, 2005: 20).

Het wij/zij-onderscheid maakt ook volgens Mouffe onderdeel uit van de democratische logica. Mouffe is niet helemaal helder over waar het onderscheid zich bevindt. Mouffe geeft aan dat binnen de democratische staat de grens wordt getrokken tussen de *demos* en de buitenstaanders op het basis van het wij/zij-onderscheid (Mouffe, 2009). Aangezien zij het pluralisme binnen de samenleving als premisse neemt, bevindt dit onderscheid zich binnen de staatsgrenzen. Hoe is dat mogelijk?

Mouffe verwijst naar de *constitutive outside* van Jacques Derrida, zo beschreven door Henry Staten (Abizadeh, 2005). De kern van de *constitutive outside* beschrijft Mouffe als ‘ ‘them’ is the symbol of what makes any ‘us’ impossible’ (Mouffe, 2009: 13). De constitutie van een collectieve identiteit heeft een *outside* nodig die niet kan worden verenigd met de *inside* en die de voorwaarde is voor het bestaan van de *inside*. “This is only possible if what is ‘outside’ is not simply the outside of a concrete content but something which puts into question ‘concreteness’ as such.” (ibid.: 12).

In haar bespreking stelt Mouffe de *constitutive outside* gelijk aan een groep mensen; de *constitutive outside* komt overeen met de antagonistische relatie. Aresh Abizadeh (2005) beargumenteert dat Mouffes opvatting van identiteitsvorming zeer problematisch is. Abizadeh benadrukt dat, zelfs wanneer wordt aangenomen dat voor identiteit een verschil nodig is, dit niet per definitie inhoudt dat er een concrete, externe ander nodig is. Volgens hem interpreteert Mouffe Derrida verkeerd. Mouffe ontleent haar idee over identiteitsvorming onder andere aan Derrida's *constitutive outside* maar volgens Abizadeh maakt ze daarbij een grote fout door uit te gaan van identiteitsvorming ten opzichte van een concrete ander. Dit past niet binnen het gedachtegoed van Derrida. “The Derridean category of the constitutive outside is not coterminous with an empirically specifiable set of concrete individuals. ... From the Derridean insight it does not follow that every “us” requires an actually existing “them” in Mouffe’s sense.”

(ibid.: 57). Volgens Abizadeh is Mouffes interpretatie niet juist en volgt daaruit dat de noodzakelijke vijandelijke aard van identiteitsvorming, zoals Mouffe en Schmitt het voorstellen, niet klopt. Hij reageert zowel op de ideeën van Schmitt als Mouffe. Hij distingeert een sterke en een zwakke versie van het voor identiteitsvorming benodigde onderscheid. De zwakke versie is dat er een externe ander nodig is voor identiteitsvorming; er moet dus sprake zijn van exclusie. De sterke versie stelt dat voor een collectieve identiteit de relatie met de ander antagonistisch, ofwel vijandelijk moet zijn.

Abizadeh geeft aan dat Mouffes premisse, dat voor de definitie van een 'wij' altijd een grens moet worden getrokken tussen concrete individuen, niet klopt. Er kan ook een definitie worden gegeven van 'wij', zijnde de mensheid als geheel, waarbij geen groepen worden buitengesloten. "[W]hatever the definition of "human being," there is nothing incoherent about defining "we" such that it includes all the individuals picked out by the definition." (Abizadeh, 2005: 47). De identiteit van de mensheid wordt dan wel afgezet tegenover iets niet-menselijks. "There is nothing conceptually incoherent about an identification that goes beyond humanity, to include, for example, all sentient beings" (ibid.). Identiteit hoeft dus niet per se te worden gedefinieerd tegenover een concrete ander. Het is niet noodzakelijk een groep individuen uit te sluiten zoals Mouffe stelt.

Het pluralisme 'is taken to be constitutive at the conceptual level of the very nature of modern democracy and considered as something that we should celebrate and enhance' (Mouffe, 2009: 19). De overeenkomst over de politieke instituties vraagt daarom om een symbolische publieke sfeer waar alle burgers deel van uitmaken en die zij allen delen. Ondanks dat zij deze sfeer delen, zal er onenigheid zijn over de exacte invulling van deze symbolische publieke sfeer en zal deze dus constant ter discussie staan (ibid.). De publieke ruimte is nodig voor het bewerkstelligen van een effectieve democratie. De verschillende groepen binnen de samenleving erkennen dat zij deel uitmaken van dezelfde politieke sfeer, maar daarvoor moeten zij een democratisch ethos overeenkomen. Aan het democratische ethos, dat vormend is voor de publieke sfeer, moet de transformatie van burgers als vijanden naar burgers als tegenstanders voorafgaan. Die transformatie vindt plaats door de institutionalisering van politieke instituties zoals het parlement. Gedurende de transformatie wordt het wij/zij-onderscheid gevormd; de tegenovergestelde groepen worden geconstitueerd. De totstandkoming van deze groepen vormt tegelijkertijd de gedeelde ruimte (Gürsözlü, 2009).

De burgers moeten dus allereerst de democratische waarden en politieke instituties overeenkomen. Deze vormen een symbolische sfeer die het mogelijk maakt dat de burgers accepteren dat zij tegenstanders zijn, maar dat het politieke kader de mogelijkheid biedt om gezamenlijk besluiten te nemen. De burgers moeten overeenstemming bereiken over de

basiswaarden van de democratie: gelijkwaardigheid en vrijheid. Sociale interactie en politieke waardering in de samenleving moeten door deze principes worden geleid. De interpretatie van deze principes staat echter niet vast en staat in de samenleving constant ter discussie. In het agonistische politieke raamwerk zijn de burgers tegenstanders. De burgers stemmen in met de instituties waarbinnen politieke besluiten worden genomen. Burgers komen overeen dat zij gezamenlijk politieke besluiten kunnen nemen. De burgers erkennen, als legitieme tegenstanders, dat hun tegenstellingen binnen het politieke systeem kunnen worden uitgevochten. Daardoor hoeven zij geen strijd op leven of dood te voeren om hun standpunt te laten zegevieren.

Binnen deze politieke arena moet alles kunnen worden besproken. De politieke besluiten worden genomen door binnen de politieke arena de tegenovergestelde standpunten figuurlijk uit te vechten in het debat, waarna door middel van een stemming wordt bepaald welke van de partijen wint. De burgers gaan de confrontatie binnen de politieke arena aan, omdat zij elkaar erkennen als legitieme tegenstanders. Uiteindelijk zal door middel van stemming worden vastgesteld welke positie het meest wordt ondersteund en deze positie wint dan. Beleid zal vervolgens op die positie worden gebaseerd.

Mouffe formuleert hiermee een motivatie voor burgers om samen te werken die bij Schmitt mist, namelijk dat burgers erkennen dat de mogelijkheid bestaat om politieke besluiten te nemen binnen de pluralistische staat. Dit maakt de heterogene staat binnen Mouffes politieke raamwerk wel mogelijk, terwijl deze volgens Schmitt problematisch is.

Overeenstemming over de politieke instituties is alleen mogelijk wanneer er sprake is van een collectieve identiteit. Een identiteit wordt gevormd ten opzichte van 'de ander' (Fritsch, 2008). Een collectieve identiteit van een staat zou dus moeten worden gevormd tegenover andere staten. Binnen het politieke raamwerk van Mouffe zijn er op het nationale niveau echter ook groepen die hun identiteit ten opzichte van elkaar vormen; de 'wij' en de 'zij'. Dit zou leiden tot een conflictueuze identiteit, waarvan Mouffe niet duidelijk maakt hoe dit deze kan bestaan. Hoe kan een collectieve identiteit tot stand komen als de tegenstellingen tussen groepen binnen de politieke instituties worden benadrukt en als de groepen binnen de collectieve identiteit hun eigen identiteit ten opzichte van elkaar vormen?

Politieke instituties mogen volgens Mouffe het politieke niet ontkennen. Het wij/zij-onderscheid moet binnen de politieke instituties tot uitdrukking komen.

"A well-functioning democracy calls for a vibrant clash of democratic political positions. If this is missing there is always the danger that this democratic confrontation will be replaced by a confrontation between non-negotiable moral values or essentialist forms

of identifications as is the case with identity politics. Too much emphasis on consensus, together with aversion towards confrontations, leads to apathy and to disaffection with political participation. Worse still, it may backfire with the result being an explosion of antagonisms unmanageable by the democratic process. This is why a vibrant democratic life requires real debate about possible alternatives. In other words while consensus is indeed necessary, it must be accompanied by dissent." (Mouffe, 1998: 13–14).

Mouffe gaat bij de beschrijving van haar model enkel in op de te nemen politieke stappen. Mouffe gaat er dus vanuit dat het politieke raamwerk de uiting van vijandige relaties erg onwaarschijnlijk maakt. Ze geeft toe dat er altijd nog een kans is op gewelddadig conflict, maar de kans hierop is volgens haar erg klein. Toch besteedt ze weinig aandacht aan de consequenties van het benadrukken van de tegengestelde posities binnen de politieke arena. Ze geeft niet aan hoe de burgers daarop zullen reageren en daarmee zullen omgaan. Dit wordt later in deze thesis uitgebreider besproken aangezien ik geloof dat dit een belangrijke tekortkoming is van Mouffes theorie.

Aangezien deliberatieve democraten deze vijandelijke natuur ontkennen, keurt Mouffe deze vorm van democratie af (ibid.). Het gehele mechanisme van deliberatieve democratie is gericht op het vinden van consensus.

Mouffe bekritiseert ook de liberale *third way* politiek, die werd gekenmerkt door het idee dat de tegenstelling tussen links en rechts als politieke polen zouden zijn verdwenen. Bij deze vormen van democratie is het doel het vinden van consensus, op basis waarvan politieke besluiten worden genomen (Mouffe, 2009). Doordat de basis van politieke besluiten consensus is, kunnen burgers hun tegenstanders gaan beschouwen als vijanden die niet op politieke wijze kunnen worden bestreden en dus als een vijand moeten worden vernietigd (Fritsch, 2008). Als de posities niet door democratische confrontatie tot uiting worden gebracht, zullen ze op andere wijze worden geuit. Hierdoor worden de grenzen van de politiek onduidelijk, wat tot gevolg heeft dat burgers ontevreden zullen worden met de politieke partijen. Het vergroot de kans dat collectieve identiteiten binnen de staatsgrenzen tot uiting worden gebracht op basis van nationalistische, religieuze of etnische motieven.

Mouffe geeft aan dat de opkomst van populistische partijen een reactie is op de politieke consensus tussen de regerende partijen, die daarvoor de politiek beheerste. Er was geen debat meer tussen linkse en rechtse partijen, die samen in coalities in de Europese regeringen zaten en daarmee de grenzen tussen de partijen deden vervagen. Populistische partijen vervangen het vervaagde links/rechts-onderscheid met een sterker onderscheid tussen aan de ene kant de politieke elite (zij) en aan de andere kant de gewone burger (wij). Mouffe wijst dit af omdat het

onderscheid dan wordt geformuleerd op basis van morele categorieën (zij zijn het slechte, zij zijn het goede). Deze moralisering zorgt ervoor dat antagonismen niet meer kunnen worden veranderd in agonismen. Doordat de 'zij' wordt afgeschilderd als het slechte, een moreel kwaad, kunnen ze niet meer als tegenstander worden beschouwd, maar enkel nog als vijand die niet op politieke wijze, binnen het parlement, kan worden verslagen. Dat is gevaarlijker doordat burgers dan niet langer denken hun tegenstanders op politieke wijze te kunnen confronteren en het conflict dus een andere, mogelijk gewelddadige, vorm zal aannemen. Politiek draait volgens Mouffe dus niet om het vinden van consensus, maar om het binnen de politiek kunnen uiten van alle visies (Mouffe, 2005; 2009).

In Mouffes model bestaat een spanning tussen, enerzijds, de antagonistische natuur van de samenleving en, anderzijds, de noodzaak om, voor de mogelijkheid van het agonistische model, tot een consensus te komen over de democratische waarden en politieke instituties. Ondanks dat zij uitgaat van de antagonistische natuur, ofwel de vriend/vijand-relatie tussen burgers, moeten de burgers wel de democratische waarden en instituties overeenkomen. Zowel Schmitt als Mouffe ontkennen, op basis van de vijandige natuur van de mensen, überhaupt de mogelijkheid van een consensus. Consensus houdt volgens Mouffe enkel in dat een van de tegenovergestelde partijen een hegemonische positie inneemt binnen het debat of het besluitvormingsproces. De enige consensus die Mouffe mogelijk acht, is de overeenkomst over de politieke instituties en de democratische basiswaarden. Aangezien de antagonistische relatie aan de menselijke natuur ten grondslag ligt, houdt een consensus enkel in dat de standpunten van groepen of individuen die ook deel uitmaken van de samenleving, maar wiens standpunt niet tot de consensus behoort, worden onderdrukt. De consensus is de uitdrukking van de hegemonie. Hegemonie moet hier worden opgevat als de dominante ideeën die de sociale orde binnen de samenleving legitimeren. Dit concept heeft Mouffe ontleend aan Ernesto Laclau, maar de basis van het idee komt van Antonio Gramsci (Schaap, 2007). Zelfs wanneer deze consensus wordt gevonden, is deze wel conflictueus, dat wil zeggen, hij staat voortdurend ter discussie. De vijandelijke natuur zou deze consensus eigenlijk onmogelijk maken, maar deze is tegelijkertijd noodzakelijk voor haar model. Deze spanning leidt tot een ambiguïteit binnen haar theorie (Erman, 2009; Knops, 2007; Rummens, 2009).

Om deze spanning op te lossen moet ze ofwel afstand nemen van haar analyse over de vijandige natuur van de mens, opdat de consensus over de instituties mogelijk is, ofwel moet ze meer duidelijkheid verschaffen over hoe het volk, de groep van burgers, tot stand komt. Hoe kan een pluralistisch volk gevormd worden op basis van de vijandige natuur van de mens? Dezelfde ambiguïteit komt ook voor bij haar behandeling van de symbolische publieke sfeer (Rummens, 2009).

“On the one hand, she could take the idea of the common symbolic framework seriously, but then she needs to renounce the hegemonic nature of the democratic struggle. ... On the other hand, Mouffe could again try to retain the hegemonic nature of the struggle, but then again the common symbolic framework disappears as a shared point of reference and it becomes unclear how the relativization of Schmittian antagonism into democratic agonism should be understood.” (Rummens, 2009: 384).

Mouffe brengt zichzelf in een lastig parket door het antagonisme en het pluralisme te willen combineren op basis van overeenstemming tussen de burgers. Het doet af aan een van de twee verschijnselen.

Mouffe bespreekt de opkomst van populistische partijen in termen van een reactie op de consensus die werd gezocht gedurende de periode van de *third way* politiek. Hier zit echter ook een spanningsveld binnen haar eigen model. Mouffe geeft aan dat ook populistische partijen moeten worden gezien als politieke tegenstanders, niet als morele vijand. Als een transformatie zou worden ingezet naar de agonistische politiek, moeten de verschillende groepen de *ethico-political* waarden overeenkomen. Populistische partijen erkennen die waarden echter niet. Hun retoriek is bijvoorbeeld gebaseerd op een scheiding tussen de verschillende soorten van *demos*: de ‘werkelijke demos’ en de ‘valse demos’ (Houwen, 2010: 11). Hiermee erkennen zij de democratische waarde van gelijkheid van de burgers niet. Doordat ze niet dezelfde waarden delen die wel de basis vormen van het democratische politieke systeem kunnen zij niet worden gezien als politieke tegenstanders. Rechtse populistische partijen maken dus het bestaan van een gedeelde symbolische sfeer zeer problematisch (Rummens, 2009).

Dit probleem komt voort uit het feit dat binnen Mouffes model van politieke tegenstanders een consensus moet worden gevonden over de politieke instituties. Mouffe geeft zelf aan dat deze consensus conflictueus zal zijn, maar de consensus moet wel mogelijk zijn voor haar model. Als deze niet mogelijk is komt men niet tot overeenstemming over de politieke arena waarbinnen de conflicten moeten worden beslecht.

Uit bovenstaande bespreking zijn de visies van Mouffe en Schmitt op de politiek duidelijk geworden. Daarnaast is hun afkeer van de liberale of deliberatieve politiek, gericht op het vinden van consensus, duidelijk geworden. Dergelijke politiek is onwenselijk en gevaarlijk doordat deze de antagonistische natuur van de mens ontkent. In de volgende paragraaf wordt Habermas’ theorie van deliberatieve democratie besproken. Mouffe is het expliciet oneens met zijn theorie. Habermas heeft een andere kijk op de aard van de samenleving, de politiek en de burgers.

3.3 Jürgen Habermas: communicatief handelen en deliberatieve democratie

Jürgen Habermas heeft over veel onderwerpen geschreven, van recht tot psychologie. Voor deze thesis is zijn behandeling van deliberatieve democratie van belang. Door middel van deliberatie is het mogelijk om tot een consensus te komen op basis waarvan besluiten kunnen worden genomen. Dit idee van deliberatieve democratie is een reactie op de dominante stroming van de aggregatieve democratie. Waar bij een aggregatieve democratie enkel de stemmen van de individuele burgers worden geteld, wordt bij een deliberatieve democratie door middel van de dialoog tussen burgers een transformatie van standpunten bewerkstelligd. Daarnaast worden politieke voorkeuren niet gezien als gegeven door deliberatief democraten, maar geloven zij dat voorkeuren worden gevormd door politieke interacties (Schaap, 2006). In een open debat bestaat zelfs de mogelijkheid van een transformatie van standpunten.

In Habermas' theorie over deliberatieve democratie staan communicatief handelen en rationaliteit centraal. Communicatief handelen houdt in dat burgers hun standpunt kunnen uiten en verdedigen op een voor de andere burgers begrijpelijke manier. Communicatief handelen impliceert de bekritiseerbaarheid en beargumenteerbaarheid van het standpunt (Van Peperstraten, 2007). De burger kan zijn standpunt verwoorden, maar moet dat zodanig doen dat andere burgers op zijn of haar standpunt kunnen reageren. De sociologische theorie van communicatief handelen geeft aanleiding tot de mogelijkheid van deliberatieve democratie. Door middel van de dialoog komt men tot opinie- en wilsformatie. Door de dialoog kan men tot een overeenkomst (*Verständigung*) komen (Outhwaite, 1994).

"Reaching understanding [*Verständigung*] is considered to be a process of reaching agreement [*Einigung*] among speaking and acting subjects. ... [C]ommunicatively achieved agreement has a rational basis; it cannot be imposed by either party, whether instrumentally through intervention in the situation directly or strategically through influencing the decisions of opponents." (Habermas, 1984: 286-287).

Deliberatie is volgens Habermas het centrale element van het democratische besluitvormingsproces. Deliberatie 'depends on a network of fairly regulated bargaining processes and of various forms of argumentation, including pragmatic, ethical, and moral discourses, each of which relies on different communicative presuppositions and procedures' (Habermas, 1996a: 25).

Dat deliberatie kan leiden tot consensus heeft te maken met de visie van Habermas op waarheid. Habermas acht consensus wel mogelijk, in tegenstelling tot Mouffe en Schmitt, omdat

hij uitgaat van een bestaande waarheid. Door middel van dialoog is het mogelijk om de waarheid te vinden. Deze zal nooit helemaal worden gevonden maar wel worden benaderd (Outhwaite, 1994).

Door deliberatie, die plaatsvindt in het samenspel van de formele, geïnstitutionaliseerde, politieke wilsformatie en de informele communicatie tussen de rationele deelnemers binnen de samenleving, kan tot een rationele consensus worden gekomen (die verschilt van een compromis⁷) op basis waarvan politieke besluiten worden genomen (Habermas, 1996b; Habermas, 1997). Deliberatie kan naast het doel een besluit te nemen ook tot doel hebben dat er een opinie wordt gevormd (Habermas, 1996b).

Het deliberatieve proces vraagt een open houding van de burgers. Habermas schrijft hierover: "Deliberation ... refers to a certain attitude toward social cooperation, namely, that of openness to persuasion by reasons referring to the claims of others as well as one's own." (Habermas, 1998: 244). Die houding maakt de transformatie van standpunten mogelijk en daarmee ook consensus.

Het tweede belangrijke element in Habermas' model is rationaliteit. Habermas' invulling van rationaliteit hangt sterk samen met kennis of waarheid (Outhwaite, 1994). Rationaliteit houdt volgens Habermas in dat individuen redenen kunnen geven voor hun standpunt. "Rationaliteit is volgens Habermas verbonden met het kunnen verschaffen en verwachten van goede redenen voor handelingen en uitingen, en verwijst daarom rechtstreeks naar discussie en argumentatie." (Kunneman, 1983: 8). Bij het geven van deze argumenten kan de deelnemer verwijzen naar normen die voor de andere deelnemers begrijpelijk zijn. Habermas geeft aan dat waarheid, juistheid en waarachtigheid rationele beoordelingsmaatstaven zijn. Die maatstaven kunnen worden gebruikt om argumenten te beoordelen op geldigheid. De normen die bestaan binnen de samenleving kunnen worden getest binnen de dialoog (Rummens, 2007). Als over een bepaald onderwerp consensus wordt bereikt, geeft dat aan dat de uitkomst waar, juist of waarachtig is. Taal is het medium dat de mogelijkheid biedt te discussiëren over standpunten en uitspraken (Kunneman, 1983).

Habermas geeft aan dat er op verschillende manieren kan worden geargumenteed. Habermas schrijft hierover:

"actions regulated by norms, expressive self-presentations, and also evaluative expressions, supplement constative speech acts in constituting a communicative practice

⁷ In het geval van een compromis wordt een middenpositie gevonden tussen twee of meerdere standpunten. Geen van de partijen doet daadwerkelijk afstand van haar standpunt maar beide, of alle, partijen doen water bij de wijn om samenwerking mogelijk te maken. In het geval van een consensus zijn de standpunten zodanig getransformeerd dat er een gezamenlijk standpunt uitkomt waar alle partijen zich in kunnen vinden.

which, against the background of a life world intended to achieving, sustaining, and renewing consensus ... that rests on the intersubjective recognition of critizable validity claims" (Habermas, 1984: 17).

Hierbij kan de spreker refereren aan drie werelden; de objectieve wereld van de fysieke zaken, de subjectieve wereld van de innerlijke ervaring en de sociale wereld van rollen en normen (Outhwaite, 1994). Habermas zegt over deze werelden: "Not only must we share the same natural language in order to understand each other; we must share or assume we share the same objective world, the same normative world and commensurable subjective worlds." (Habermas, 1984: 335). Als hier geen overeenstemming over bestaat kunnen de deelnemers aan het deliberatieve proces niet zeker zijn dat normen waaraan zij refereren worden begrepen door de andere deelnemers, iets wat onderdeel uitmaakt van Habermas' visie op rationaliteit.

Voor deliberatie moet er sprake zijn van de ideale gesprekssituatie. Er is sprake van een ideale gesprekssituatie als er een hoge mate van gelijkheid en onpartijdigheid is. De deliberatieve democratie heeft een publieke sfeer nodig waarbinnen vrije discussie mogelijk is. In deze publieke discussie participeren de burgers als vrije en gelijke individuen (Benhabib, 1996; Gürsözlü, 2009). Een belangrijke voorwaarde is wel dat de afweging plaatsvindt onder symmetrische communicatieve voorwaarden. In een symmetrische communicatieve situatie, de *Herrschaftsfreien Diskurs*, hebben alle participanten gelijke kans om inbreng te leveren. Het *Herrschaftsfreien Diskurs* is de dialoog waarbinnen macht geen rol speelt.

Een andere voorwaarde waaraan het deliberatieve proces moet voldoen is dat er geen obstructies zijn in de stroom van informatie die de burgers moet bereiken (Habermas, 1996b). Daarnaast zijn er geen beperkingen aan de agenda, wat wil zeggen dat alle zaken moeten kunnen worden besproken.

Deze voorwaarden zullen zorgen voor een open proces waarbij de deelnemers nergens toe worden gedwongen en zich kunnen laten leiden door de kracht van de argumenten. Hoe meer daaraan wordt voldaan, hoe groter de kans dat de uitkomst in het algemeen belang is. Het woord ideaal geeft al aan dat ook Habermas erkent dat er empirische beperkingen zijn als dit model wordt geïmplementeerd in de huidige samenleving.

Is het überhaupt wel denkbaar dat die overeenstemming zal worden bereikt? Habermas gaat uit van een abstracte waarheid die enkel hoeft te worden gevonden. Deze kan alleen worden benaderd en nooit geheel worden gekend door mensen. Bestaat een dergelijke waarheid en zo ja, is het dan waarschijnlijk dat burgers deze inderdaad benaderen in een consensus? Mensen hebben zeer uiteenlopende wereldbeelden. De assumpties die daaraan ten grondslag

liggen zijn zo uiteenlopend dat het onwaarschijnlijk lijkt dat er sprake is van een abstracte waarheid die alleen door middel van de debat moet worden gevonden.

Habermas beschrijft een twee-sporen-model voor de implementatie van deliberatieve democratie waarbij binnen de publieke sfeer wordt gedelibereerd, maar de uiteindelijke politieke besluiten worden genomen binnen de politieke instituties. Dit model houdt in dat naast de formele publieke sfeer, bestaand uit de politieke instituties, 'the political processes that run their course along more or less constitutional lines', er ook een informele publieke sfeer is, bestaand uit de civil society, 'the normative self-understanding of the constitutional state' (Habermas 1996b: 288).

Op de praktische implementatie van dit model is veel kritiek te leveren. In de praktijk vindt deze ideale gesprekssituatie immers niet plaats. Hierdoor zal unanimiteit of consensus zeer zeldzaam zijn (Elster, 1997). Hoewel deliberatieve mechanismen dus wel kunnen worden ingevoerd binnen de moderne samenleving, is het onwaarschijnlijk dat er politieke besluiten kunnen worden genomen enkel op basis van het deliberatieve proces. Aangezien unanimiteit onwaarschijnlijk is, moet er in combinatie met deliberatie een stemprocedure worden bepaald waardoor tot politieke besluiten kan worden gekomen als er geen consensus tot stand komt. De vraag is welke stemprocedure recht doet aan het deliberatieve proces.

Een andere kritiek op het deliberatieve proces is het gevaar van een imperfecte consensus. Aangezien deliberatie expliciet gericht is op het vinden van consensus kan dit ertoe leiden dat er processen van groepsdenken kunnen optreden waardoor niet de beste besluiten worden genomen (Elster, 1997; Janis, 1982). De participanten zullen zich sneller conformeren omdat er een uitkomst moet worden gevonden, wat bekend staat als het *bandwagon*-effect (Elster, 1997).

Het zoeken naar consensus kan ook zorgen voor een grotere mate van polarisatie en de kans op een patstelling. Het heeft echter ook positieve effecten wanneer de uitkomst van de deliberatie consensus moet zijn. Als consensus wordt bereikt, vergroot dat het idee dat de deliberatie eerlijk is verlopen. Het leidt er ook toe dat de participanten open staan voor afwijkende standpunten (Carpini et al., 2004).

Een andere praktische kritiek hangt samen met de schaal van de moderne staat. Staten omvatten momenteel zoveel burgers dat deliberatie niet met alle burgers tegelijkertijd kan plaatsvinden.

"Whereas discourse theory conjures up the ideal of democracy as based on face-to-face interactions — modeled for instance in terms of an ideal speech situation which is

inclusive, symmetrical and free from power — it is clear that this ideal cannot be realized in any straightforward manner in the complex, large-scale and increasingly globalized societies of today.” (Rummens, 2012: 23).

Aangezien in een gesprek een paar mensen domineren en sommigen zwijgen, zullen kleine groepen het meest geschikt zijn voor deliberatie (Sanders, 1997). Er is geen waarborg dat verschillende groepen, die onder niet-ideale omstandigheden werken en bijvoorbeeld te maken hebben met tijdsdruk, tot eenzelfde consensus zullen komen. Vervolgens zou er dus een nationale consensus moeten worden gevormd vanuit de consensussen die de uitkomst zijn van de deliberatie binnen verschillende kleine groepen.

Wanneer enkel een kleine groep burgers over een bepaald onderwerp deliberert en tot een besluit komt, blijft het voor de andere burgers een even ondoorzichtig proces als het aggregatieve proces. Als niet iedereen deelneemt aan de dialoog, zal de toegevoegde waarde van de dialoog voor de kwaliteit van het besluit afnemen. De burgers die niet hebben deelgenomen, hebben immers de transformatie van standpunten niet meegemaakt (Rummens, 2012).

In de praktijk zal deliberatie nooit perfect zijn. Deliberatie in de huidige samenleving kan niet onpartijdig zijn, omdat het niet geheel vrij zal zijn van macht en daardoor zal de uitkomst niet door alle burgers als legitiem worden gezien (Rummens, 2012). Er zijn bijvoorbeeld burgers die hun standpunt beter kunnen formuleren dan anderen en dus meer kans hebben om anderen te overtuigen (Sanders, 1997). Deze imperfecte deliberatie zal leiden tot frustratie onder de burgers die het idee kunnen hebben dat, wanneer zij zelf niet hebben deelgenomen aan de deliberatie, hun positie niet is meegenomen.

Habermas is niet expliciet over een alternatief waardoor besluiten kunnen worden genomen als er geen consensus wordt bereikt. Hij geeft wel aan dat er politieke instituties zijn waar de besluiten uiteindelijk worden genomen en geïmplementeerd, maar hij is niet expliciet over het mechanisme waardoor de besluiten worden genomen.

Zoals beschreven in de paragraaf 3.2 en 3.3 zijn Schmitt en Mouffe kritisch over de liberale staat en de mogelijkheid van een rationele consensus. Habermas is op zijn beurt kritisch over de modellen van Schmitt en Mouffe. Zij gaan er vanuit dat conflict niet kan worden opgelost. Die assumptie verenigt zich volgens Habermas niet met democratie. De abstracte waarheid die door middel van de dialoog kan worden gevonden, zoals Habermas beargumenteert, maakt conflict als basis voor besluiten immers onnodig. Habermas geeft aan dat het onderscheid tussen ‘wij’ en ‘zij’ door de dialoog wordt opgelost, voordat beslissingen worden genomen. Het oplossen of ontstijgen van deze tegenstelling is volgens Mouffe en Schmitt niet mogelijk doordat de vijandige

relaties onderdeel uitmaken van de natuur van de mens (Mouffe, 2005). Volgens Habermas zijn de ideeën van Schmitt en Mouffe niet in overeenstemming met democratische theorie.

Dat wil niet zeggen dat Habermas het pluralistische karakter van de moderne staat ontkent. De verschillende groepen, die zich mogelijk ten opzichte van elkaar definiëren, kunnen gezamenlijk leven in de deliberatieve democratie. Habermas meent echter wel dat het onrechtvaardig is om binnen de democratische samenleving de tegenstellingen tussen de verschillende groepen uit te vergroten, zoals Mouffe voorstelt. Het is volgens hem wel mogelijk om, ondanks dit pluralisme, tot consensus te komen. Besluiten hoeven dus niet te worden genomen door het conflict te benadrukken, zoals binnen Mouffes model. Zijn alternatieve mechanisme is de deliberatie die leidt tot een consensus.

Wat zijn de verschillen tussen de posities van Habermas en Mouffe? Mouffe en Habermas verschillen in hun visie op de aard van onenigheid. Habermas spreekt over 'proponent and opponent', wat een meningsverschil over een bepaald onderwerp impliceert (Habermas, 1984: 21). Mouffe spreekt daarentegen over 'adversaries' die hun eigen identiteit vormen tegenover de ander (Mouffe, 2009: 102). Die relatie is dus vormend voor het individu en heeft daardoor een chronischer karakter dan de onenigheid bij Habermas.

Aangezien Mouffe meent dat de aard van de mens antagonistisch is, is zij ervan overtuigd dat als het Habermasiaanse model wordt geïmplementeerd, dit zal leiden tot frustratie onder de burgers. Doordat de dialoog gericht is op het vinden van consensus, worden de tegenstellingen volgens haar niet voldoende tot uiting gebracht. Als de tegenstellingen niet door middel van politieke competitie worden uitgevochten, maar de posities worden omgevormd tot een consensus, zullen de burgers gefrustreerd raken aangezien ze denken dat hun positie niet is meegewogen in het besluitvormingsproces. De consensus wordt volgens haar te veel gezien als een morele, in plaats van politieke uitkomst waarmee het blind is voor datgene dat door de consensus wordt uitgesloten (Schaap, 2006). Kan een consensus het verlangen naar overwinnen stillen? Of leiden politieke besluiten gebaseerd op consensus inderdaad tot frustratie?

Binnen de deliberatieve democratie is consensus een regulerend idee; het stuurt het deliberatieve proces. Het proces moet aan bepaalde voorwaarden voldoen. Er is een 'meta-political principle that determines in advance the terms of political association and of what counts as reasonable or unreasonable, legitimate or illegitimate political action and speech.' (Schaap, 2007: 61). Al voorafgaand aan het debat is duidelijk welke redenen redelijk en legitiem zijn binnen het debat doordat consensus de uitkomst moet zijn. Voor agonistische politiek wordt dat pas tijdens het debat besloten. Redelijkheid zelf is het onderwerp van politieke vragen binnen het agonisme. Zo kan ieder vraagstuk waar tegenstellingen over bestaan worden besproken binnen de politieke arena.

De modellen van Mouffe en Habermas verschillen verder van elkaar wat betreft hun nadruk op de deelnemers aan het proces. Habermas heeft een liberale theorie ontwikkeld met nadruk op het individu terwijl Mouffes model sterk stoelt op ideeën over groepsbinding (Rummens, 2009). Door de nadruk te leggen op groepen en groepsidentiteit is een transformatie van standpunten lastig, aangezien groepen zich vaak vormen en definiëren aan de hand van hun standpunten terwijl transformatie een individueel en intern proces is.

De hierboven beschreven posities verschillen sterk van elkaar en maken onderdeel uit van het debat tussen antagonistische of agonistische politiek en deliberatieve democratie. Schmitt en Mouffe, aan de ene kant, en Habermas, aan de andere kant, verschillen in hun opvattingen over de natuur van de burgers en de samenleving. In de volgende paragraaf wordt ingegaan op de huidige stand van het debat tussen conflict of consensus als basis voor politieke besluiten.

3.4 Bredere debat

In meer recent onderzoek is geprobeerd om de twee tegengestelde stromingen samen te brengen (Dryzek, 2005; Koczanowicz, 2011; Yamamoto, 2011). Dit kan op twee mogelijke manieren. Allereerst door binnen het deliberatieve proces een fase in te bouwen waarbinnen conflict mogelijk is. Een dergelijke optie impliceert dat Habermas en Mouffe alleen onenigheid hebben over de mate van conflict die mogelijk is, zonder dat dit het democratische proces schaadt. Dan is er geen sprake van een onoverkomelijk verschil van inzicht (Yamamoto, 2011).

Een andere optie is dat agonistische politiek niet zonder deliberatieve democratie kan. Mouffe ontkent de mogelijkheid van rationele consensus op basis waarvan politieke besluiten kunnen worden genomen, maar binnen haar model is consensus over de politieke instituties en democratische waarden nodig om tot politieke besluiten te komen.

Erman (2009) stelt dat consensus nodig is voor conflict. Zonder dat er een zekere mate van consensus is, zal er geen conflict zijn, omdat dan onduidelijk is wat er op het spel staat. De consensus is hetgeen wat de burgers delen, waardoor het mogelijk is dat ze gezamenlijk in de samenleving kunnen leven en besluiten kunnen nemen, maar ook datgene waardoor ze in conflict kunnen zijn.

Michael Walzer is een auteur die het belang van beide modellen erkent. Volgens hem kunnen deliberatieve mechanismen een toevoeging zijn voor de democratie. Daarnaast moet er ruimte zijn voor non-deliberatieve activiteiten zoals mobilisatie en andere vormen van het tot uitdrukking brengen van onderliggende tegenstellingen. De non-deliberatieve mechanismen bepalen de omgeving voor de deliberatieve mechanismen (Walzer, 2005).

Pogingen om de twee posities samen te brengen gaan ervan uit dat het onderscheid een valse dichotomie is en dat er dus geen patstelling hoeft te zijn tussen deze twee modellen (Yamamoto, 2011). Er zijn auteurs die deze pogingen om de theorieën samen te voegen hebben afgekeurd. Het samenvoegen neemt de mate van tegenstelling tussen deze twee posities niet serieus. Dat het samenvoegen van deze stromingen binnen het huidige theoretische debat mogelijk is, komt doordat deliberatieve democratie een hegemonische positie inneemt binnen het debat (Gürsözlü, 2009). In hoofdstuk 5 wordt verder ingegaan op de mogelijkheid of onmogelijkheid hiervan.

3.5 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn drie verschillende posities besproken, zoals beschreven door Schmitt, Mouffe en Habermas, die een antwoord geven op de vraag hoe in een samenleving politieke besluiten kunnen worden genomen. In de rest van de thesis zal afstand worden genomen van de theorie van Schmitt, aangezien deze de pluralistische samenleving niet ondersteunt, wat een uitgangspunt van deze thesis is. Mouffe staat in de traditie van de agonistische politiek waarbij het conflict wordt benadrukt. Habermas staat in de traditie van de deliberatieve democratie waarbij door middel van dialoog tot consensus wordt gekomen. In dit hoofdstuk is ook beschreven welke kritiek zij op elkaars theorieën hebben. Daarnaast is de huidige stand van het debat tussen de agonisten en deliberatief democraten besproken.

Het volgende hoofdstuk zal beschrijven waarom, volgens mij, deze theorieën niet daadwerkelijk met elkaar in debat zijn. Naar aanleiding daarvan wordt beargumenteerd dat het van belang is een analytisch onderscheid te maken in theorieën over democratische besluitvorming tussen de informele en de formele publieke sfeer. Er wordt aangegeven dat het ontbreken van dit onderscheid bij de modellen van Habermas en Mouffe tot gebreken leidt.

4. Het debat dat geen debat is

In het vorige hoofdstuk zijn de theoretische posities van Carl Schmitt, Chantal Mouffe en Jürgen Habermas beschreven. Aangezien het bestaan van de pluralistische samenleving een, in mijn ogen onproblematisch, gegeven is, zal verder worden gesproken over de posities van Mouffe en Habermas en niet over Schmitt wiens model alleen in een homogene samenleving kan gelden.

In dit hoofdstuk wordt besproken waarom beide theorieën niet daadwerkelijk met elkaar in debat zijn. Dit wordt op basis van het analytisch onderscheid beargumenteerd. Hiermee moet rekening worden gehouden bij nieuwe theorievorming over dit onderwerp. Er wordt ook beschreven welke problemen van de theorieën van Habermas en Mouffe voortkomen uit het feit dat zij dit onderscheid niet maken.

Deze problemen leiden tot de conclusie dat een nieuwe theorie nodig is die dit analytische onderscheid in achtving neemt. Deze nieuwe positie zal in het volgende hoofdstuk worden besproken.

4.1 Nadruk verschillende politieke niveaus

Bij de theorieën van Mouffe en Habermas ligt de nadruk op verschillende politieke niveaus. Om de verschillen tussen deze niveaus duidelijk te maken, moet een analytisch onderscheid worden gemaakt tussen de formele en informele publieke sfeer. De formele publieke sfeer omvat politieke instituties en de informele publieke sfeer omvat de burgers. De deliberatieve en agonistische democraten spreken langs elkaar heen aangezien hun modellen beide de nadruk leggen op slechts één van die politieke niveaus. In dit hoofdstuk wordt de verschillende nadruk verder toegelicht, er wordt aangegeven wat daarvan de gevolgen zijn en waarom het analytische onderscheid tussen de formele en informele publieke sfeer belangrijk is voor het verdere debat.

In het vorige hoofdstuk (paragraaf 3.4) is de huidige stand van het debat tussen de deliberatieve en agonistische auteurs besproken. Binnen dit debat is echter iets over het hoofd gezien, namelijk dat de theorieën van Mouffe en Habermas niet exact met elkaar in debat zijn. De theorieën spreken langs elkaar heen. Dat komt doordat de nadruk ligt op verschillende politieke niveaus.

Beide theorieën beschrijven de ideale besluitvormingsprocedure. Als belangrijkste arena voor die procedure beschrijft Mouffe het parlement. Volgens haar moet de procedure dus met name plaatsvinden binnen de politieke instituties. Dit kan worden aangemerkt als de formele publieke sfeer. Habermas legt daarentegen de nadruk op de burgers. Het publieke debat is de belangrijkste sfeer voor deliberatie, wat kan worden aangemerkt als de informele publieke sfeer.

Hier ligt wel een daadwerkelijk debat aan ten grondslag. Zoals aangegeven (paragraaf 3.3) gelooft Habermas in de mogelijkheid van consensus aangezien hij uitgaat van een bestaande waarheid die door middel van deliberatie kan worden benaderd. Mouffe spreekt zich niet uit over het bestaan van een dergelijke waarheid, maar lijkt het bestaan ervan te ontkennen. Als zij er al in gelooft, zal zij in ieder geval afwijzen dat deze waarheid kan worden bereikt. Door de antagonistische natuur van de mens is consensus immers onmogelijk. Mouffe en Habermas zijn dus weldegelijk in debat met elkaar wanneer het gaat over hun visie op de natuur van de mens en hun kijk op de samenleving, maar hun procedures of modellen leggen de nadruk op verschillende niveaus.

De praktische implementatie van de modellen van Habermas en Mouffe zou leiden tot problemen. Deze problemen komen voort uit het ontbreken van het analytische onderscheid tussen de informele en de formele publieke sfeer. Bij Mouffes model is er geen garantie dat de relaties tussen de burgers niet vijandig in plaats van agonistisch zouden worden. De tegenstellingen tussen de groepen worden binnen de politieke instituties benadrukt en Mouffe behandelt niet wat voor invloed dit heeft op de burgers. Als zij elkaar gaan dehumaniseren bestaat het risico van gewelddadig conflict. Dit probleem komt voort uit het feit dat Mouffe de informele publieke sfeer niet bespreekt. Samenvattend komt Mouffes model in de problemen doordat zij binnen haar politieke raamwerk de nadruk legt op politieke instituties en geen afdoende aandacht heeft voor de rol van de burgers.

Bij de praktische implementatie van Habermas' model is het onwaarschijnlijk dat in de praktijk enkel door deliberatie besluiten kunnen worden genomen. Uit deliberatie zal geen consensus in de huidige samenleving voortkomen. Habermas beschrijft echter zelf geen mogelijke stemprocedure om een uiteindelijk besluit te nemen aangezien deze in zijn ideale model niet nodig is. Een stemprocedure is waarschijnlijk de best denkbare procedure om na de deliberatieve procedure tot een besluit te komen, aangezien er dan wel een meerderheid kan worden vastgesteld. Dat de meerderheid uiteindelijk beslist maakt deel uit van de democratische logica. De kans is aanwezig dat als de stemprocedure niet bevredigend is, de burgers het idee zullen hebben dat hun standpunt niet voldoende is meegenomen in het besluitvormingsproces. Daarnaast is een stemprocedure onbevredigend aangezien er eerst geprobeerd is standpunten te transformeren, maar uiteindelijk een van de standpunten toch zal winnen. Toch is een dergelijke stemprocedure wel het logisch gevolg wanneer consensus niet kan worden bereikt. De procedure moet dan alleen wel bevredigend zijn.

Zelfs wanneer consensus wel mogelijk is, worden de machtsstructuren niet duidelijk blootgelegd. Deliberatie is voor de burgers die niet zelf hebben deelgenomen, en de

transformatie dus niet hebben meegemaakt, een zwarte doos waar een besluit uitkomt. Het is onduidelijk welke argumenten wel en welke niet gehoord zijn.

“[C]onsensualistic approaches to politics are dangerous because they undermine the visibility of the democratic process. When people no longer know what is at stake, who is deciding what, what the alternative options are or who is giving voice to their own point of view, there is a serious risk of political disaffection.” (Rummens, 2012: 37).

Het model van Habermas komt in de problemen doordat het onvoldoende concrete invulling geeft aan hoe het uiteindelijke besluit moet worden genomen. Daarnaast kan het besluit onderdrukkend zijn als consensus het doel is.

Deze problemen zullen in de volgende paragraaf verder worden toegelicht.

4.2 Problemen bij praktische implementatie

Mouffes theorie beschrijft een politiek kader dat het meest effectief zou zijn, uitgaande van de antagonistische natuur van de mens en het pluralisme van de moderne staat. Binnen het parlement worden de tegenstellingen tussen de groepen benadrukt. De tegenstellingen zijn de inzet in de strijd binnen de politieke arena. Dit geeft het wij/zij-onderscheid een grotere mate van legitimiteit en maakt dit onderscheid belangrijk.

Ze beschrijft daarbij niet wat voor gevolgen dit heeft voor de burgers. Ze heeft in haar politieke raamwerk geen overtuigende waarborg die moet voorkomen dat de relaties tussen burgers van agonistische relaties veranderen in antagonistische relaties. “...“vibrant clashes” risk disintegration.” (Dryzek, 2005: 222). Mouffe meent dat de relaties tussen de burgers niet veranderen in antagonistische relaties omdat de verschillende standpunten van de burgers tot uiting zullen worden gebracht in de politieke arena (Mouffe, 2009). Politieke instituties zoals het parlement vormen de antagonistische relaties om in agonistische relaties en zijn tegelijkertijd de waarborg om ervoor te zorgen dat deze niet terug veranderen.

Binnen het agonistische politieke raamwerk zijn de burgers elkaars tegenstanders. Als het wij/zij-onderscheid binnen de politieke instituties wordt benadrukt, zullen de burgers elkaar dan blijven zien enkel als tegenstanders of zullen zij elkaar gaan beschouwen als vijanden? “[I]t is questionable whether legitimating political grievances by providing greater scope for their expression serves to sublimate rather than intensify antagonism.” (Dryzek, 2005: 220). Juist doordat die tegenstellingen zo duidelijk zichtbaar worden binnen de politieke instituties, en daardoor legitiem worden, schuilt daarin nog steeds het gevaar dat deze

agonistische relaties weer vijandelijk, of antagonistisch, zullen worden. Als de tegengestelde groepen elkaar gaan dehumaniseren maakt dat vijandelijk conflict weer mogelijk.

Mouffe stelt dat zolang deze tegengestelde groepen erkennen dat het conflict kan worden beslecht door middel van politieke instituties, zij tegenstanders zullen blijven. Zij erkennen elkaar dan immers als legitieme tegenstanders en komen overeen dat zij ondanks hun verschillende standpunten via het democratische proces toch tot een gezamenlijk besluit kunnen komen. Deze instituties en waarden kunnen echter binnen Mouffes model te allen tijde worden bediscussieerd, opdat er geen hegemonische onderdrukking plaatsvindt. In hoeverre is haar model dan stabiel? Als het model niet zorgt voor een stabiele samenleving, zorgt dit dan niet voor onzekerheid bij de burgers? Het benadrukken van het onderscheid maakt de tegenstelling voor de burgers legitiem, waardoor de agonistische tegenstelling kan omslaan in een vijandelijke relatie.

Let wel, deze transformatie kan ook plaatsvinden wanneer het politieke debat binnen de politieke instituties op agonistische wijze wordt gevoerd. Mouffe meent dat alles moet kunnen worden besproken binnen het parlement. Bepaalde debatten zullen binnen de samenleving echter gevoelig zijn. In de inleiding is bijvoorbeeld gesproken over het abortusdebat in de Verenigde Staten dat raakt aan de levensovertuigingen van mensen en daardoor gevoelig is. Hoewel dit nooit een reden moet zijn om het debat niet te voeren, betekenen deze gevoelige debatten wel dat er een vergrote kans is op een verschuiving naar antagonistische relaties tussen de burgers binnen Mouffes agonistische model.

Hannah Arendt beschrijft de uitgesloten groepen als de ondergang van de Griekse agonistische politiek ten tijde van de *polis*. Het Griekse agonisme komt voort uit individueel streven naar succes binnen de atletiek gecombineerd met de inspanningen voor de samenleving (Fossen, 2012). De agonistische inslag in de *polis* is de oorzaak van diens ondergang doordat 'it made alliances between them [citizens, (red)] well nigh impossible and poisoned the domestic life of the citizens with envy and mutual hatred...' (Arendt, 1990: 82). Binnen de *polis* was er een intense en voortdurende competitie tussen alle burgers. Ze zetten zich voortdurend tegen elkaar af om hun uniciteit aan te tonen. Burgers wilden laten zien dat zij *αἰεν ἀριστήειν* (*aíen aristeuein*, de beste van allen) waren (Tsao, 2002). Het grote gebrek van de Griekse *polis* was dat het enige gemeenschapsgevoel werd gecreëerd door de stadsmuren en de grenzen die door de wet werden opgelegd zonder aandacht voor de menselijke relaties (Arendt, 1990).

Mouffes gebrek aan aandacht voor de rol van de burgers in de besluitvormingsprocedure en haar nadruk op de politieke instituties kan dus gevaarlijk uitpakken in de praktijk. Doordat ze amper aandacht besteedt aan de burgers, omschrijft ze ook geen waarborg tegen de (re)transformatie naar antagonistische relaties.

Hoewel Habermas beide bespreekt, de formele en de informele publieke sfeer, is zijn bespreking van de invulling van politieke instituties niet helder. Habermas benadrukt het belang van het publieke debat binnen het twee-sporen-model. Hier kan en hoeft niet iedere burger aan deel te nemen. De noodzaak van de politieke instituties, naast het publieke debat, wijst er op dat Habermas er rekening mee houdt dat degenen die delibereren niet tot consensus komt. Het definitieve besluit wordt uiteindelijk genomen door de politieke instituties. Habermas is echter niet expliciet over hoe dit besluit moet worden genomen.

De belangrijkste frictie ontstaat doordat dit gedeelte van de procedure onvoldoende wordt toegelicht. Deze frictie bestaat tussen de investering in het besluitvormingsproces en de uiteindelijke uitkomst. De burgers investeren tijd in het proces door te delibereren, maar uiteindelijk wordt er toch over het besluit gestemd.

Een van de doelen van deliberatie is het transformeren van meningen. Wanneer na de deliberatie toch gebruik wordt gemaakt van een stemprocedure om het uiteindelijke besluit te nemen, wordt er weer teruggегrepen op een aggregatieve methode waartegen het deliberatieve model zich verzet. Het besluit zal wel meer doordacht zijn dan bij een pure aggregatieve methode, zonder voorafgaande deliberatie. Het punt is echter dat het voor participerende burgers onbevredigend is wanneer, na hun tijdsinvestering en deelname aan de deliberatie, er wordt teruggегrepen op een aggregatieve methode. Deze procedure moet zodanig worden ingevuld dat de burgers en de participanten aan de deliberatie het besluit als legitiem aanvaarden.

Daarnaast zal het deliberatieve proces voor burgers die er niet aan hebben deelgenomen ontransparant zijn. Zij hebben immers de transformatie van standpunten niet meegemaakt (Rummens, 2012).

4.3 Conclusie

Zowel Mouffes als Habermas' model hebben gebreken wanneer ze zouden worden geïmplementeerd. Daarnaast spreken ze langs elkaar heen aangezien hun modellen gericht zijn op enerzijds de formele en anderzijds de informele publieke sfeer. Om de sterke kanten van de modellen te kunnen combineren met de mogelijkheid om een model daadwerkelijk te implementeren, is het nodig om een nieuwe positie te ontwikkelen. Om te voorkomen dat de nieuwe positie aan dezelfde gebreken zal lijden als de besproken theorieën wordt het analytische onderscheid aangebracht tussen de politieke instituties enerzijds en de burgers anderzijds, ofwel de formele en de informele publieke sfeer. Dit is van belang omdat beide niveaus een belangrijke rol spelen in het democratische politieke proces. Wanneer binnen een normatief model voor het politieke proces de rol van één van beide onvoldoende wordt

uitgewerkt, leidt dit ertoe dat de implementatie van het model op praktische bezwaren zal stuiten die misschien zelfs tot gevaarlijke situaties kunnen leiden.

In het volgende hoofdstuk wordt de nieuwe positie besproken die rekening houdt met dit onderscheid en de inzichten vanuit de theorieën van Habermas en Mouffe.

Deel II: Burgerschap & Participatie

5. Een nieuw model: het delagonisme

In het eerste deel van deze thesis is gebleken dat de theorieën van Jürgen Habermas en Chantal Mouffe niet geschikt zijn voor implementatie. In dit hoofdstuk zal daarom een nieuw model worden voorgesteld dat een verbetering is ten opzichte van de tekortkomingen van de modellen van Mouffe en Habermas. Habermas' procedure geeft onvoldoende handvaten voor de manier waarop besluiten moeten worden genomen wanneer er geen consensus tot stand komt, iets wat onwaarschijnlijk is in de huidige politieke werkelijkheid. Mouffes procedure kan leiden tot vijandige relaties tussen de burgers wat gewelddadig conflict tot gevolg kan hebben.

Beide modellen bieden ook waardevolle inzichten in de fouten van de theorie van de ander. Habermas geeft aan dat de nadruk op conflict ondemocratisch is. Mouffe geeft aan dat Habermas' nadruk op consensus tot ontevredenheid zal leiden bij de burgers. Het nieuwe model maakt dan ook gebruik van beide theorieën en de inzichten en is daarom het delagonistische model genoemd, een samentrekking van het deliberatieve en het agonistische model.

Een nieuw model is wenselijk. Daarbij moet het analytische onderscheid tussen de informele en de formele publieke sfeer worden gemaakt. De problemen bij de modellen van Habermas en Mouffe komen immers voort uit het gebrek aan dit analytische onderscheid.

Voordat deze nieuwe visie kan worden beschreven, zal eerst worden aangegeven op welke premissen deze gebaseerd is.

5.1 Premissen & definities voor het delagonistische model

5.1.1 Premissen

Het delagonistisch model is gebaseerd op enkele premissen over de natuur van de democratische samenleving. Burgers hebben baat bij samenwerking binnen de staat omdat zij dan niet langer zelf hoeven te zorgen voor hun bescherming. Deze taak neemt de staat van hen over. Burgers hebben dus baat bij een geweldloze, stabiele samenleving (premissie 1). De moderne samenleving wordt gekenmerkt door pluralisme waarop besluitvorming moet worden gebaseerd (premissie 2). Om het doel van een stabiele samenleving te bereiken ondanks de verschillende groepen in de samenleving, is een representatieve politieke structuur de te prefereren vorm van staatsinrichting (premissie 3). Enkel een representatieve politieke structuur is niet voldoende om een stabiele samenleving te creëren: voor de stabiliteit van de democratische samenleving is het van belang dat de burgers actief participeren (premissie 4), De premissen zullen eerst verder worden toegelicht.

Geweldloze, stabiele samenleving

Het vormen van een staat is voor burgers voordelig aangezien zij dan niet zelf voor hun eigen bescherming hoeven te zorgen. De staat zorgt voor de bescherming van individuen en hun rechtmatige eigendom. Zonder staat zou het individu zelf zijn eigen bescherming en die van zijn eigendommen moeten verzorgen. Het samenwerkingsverband van de staat biedt het voordeel dat de staat zijn burgers beschermt tegen interne en externe bedreigingen (Van Peperstraten, 2007). Wanneer de staat het individu beschermt, kan het individu zich richten op andere zaken. Het politieke systeem zorgt verder voor de bescherming van de burgers tegen hun eigen overheid. Dit is een minimale invulling van democratie (Barber, 1984).

Als dit voordeel van samenwerking de reden is om een staat te vormen, is het plausibel om aan te nemen dat het in het belang is van de burgers dat de samenleving vrij is van geweld. De tegenstellingen tussen burgers mogen, volgens deze premisse, dus niet leiden tot gewelddadig conflict binnen de samenleving. Politieke besluiten moeten worden genomen door middel van een procedure die burgers geen aanleiding geeft om het conflict alsnog op gewelddadige wijze op te lossen. De procedure moet dus leiden tot goede besluiten die niet structureel een bepaalde groep in de samenleving benadelen en de burgers moeten de procedure accepteren. De procedure moet als legitiem worden beschouwd.

Pluralisme als basis voor besluitvorming

In een samenleving zal onenigheid bestaan over de besluiten die moeten worden genomen. Moderne samenlevingen worden gekarakteriseerd door een veelheid aan 'comprehensive religious, philosophical, and moral doctrines' die een 'permanent feature of the public culture of democracy' zijn (Cohen, 1993: 272). De samenleving bestaat uit een pluraliteit van inzichten en levensvisies. Het politiek systeem in een pluralistische samenleving moet derhalve een besluitvormingsprocedure vinden die recht doet aan deze pluraliteit. De eerder besproken auteurs, Habermas en Mouffe, baseren hun modellen op dit pluralisme. Schmitt ontkent de mogelijkheid van een goed functionerende heterogene staat.

Elke samenleving kent aan de ene kant overeenkomende en aan de andere kant conflicterende belangen (Carpini et al., 2004). "[E]very polity therefore needs both unitary and adversary institutions to make democratic decisions." (Mansbridge, 1996: 47). Een democratie waar enkel naar eenheid wordt gezocht zal leiden tot conflict, omdat politieke problemen niet altijd op de juiste wijze zullen worden geuit en opgepakt. Dit kan leiden tot frustratie bij de burgers. Aan de andere kant kan in een democratie waar tegenstellingen worden benadrukt het algemene belang uit het oog worden verloren (Mansbridge, 1996).

De representatieve democratie is de te prefereren vorm van staatsinrichting

Deze premisse kent twee belangrijke elementen die moeten worden toegelicht: 'democratie' en 'representatieve'. Binnen een democratie kan het individu zichzelf ontwikkelen (Van Peperstraten, 2007). In de democratische samenleving bestaan verschillende visies op het goede leven. Individuen zelf vinden het plezierig als zij, en hun visie op het goede leven, gehoord worden in het besluitvormingsproces en dit tot uiting komt in de besluiten (Pacheco & Lange, 2010). Een moderne democratie kent aan ieder individu één stem toe, waardoor de belangen van een burger even zwaar wegen als de belangen van de andere burgers. Het maakt ook onderdeel uit van het democratische proces dat de verliezers alsnog het besluit accepteren. Wanneer consensus het doel is van besluitvorming, lijkt het alsof alle groepen in de samenleving ermee hebben ingestemd. Een stemming maakt duidelijk welke groep heeft gewonnen en welke groep heeft verloren (Dryzek, 2005).

Democratie is een regeringsvorm waar uiteraard wel haken en ogen aan zitten, maar die valt te prefereren boven bijvoorbeeld een dictatoriale regeringsvorm als het individu en diens vrijheid serieus worden genomen. Doordat individuen deelnemen aan het proces waaruit wetgeving tot stand komt, kunnen zij vrij zijn. De wetgeving wordt hen niet opgelegd zonder hen eerst de mogelijkheid te geven zich erover uit te spreken. De wetgeving zal voor hen dus niet vreemd zijn (Dagger, 1997).

Aan een dergelijke procedurele invulling van de staatsinrichting gaat een constitutionele inrichting vooraf. Een voorwaarde is bijvoorbeeld een publiek overeengekomen grondwet, die individuele vrijheid beschermt tegen de tirannie van de meerderheid (Engelen, 2007). Het institutionele raamwerk is nodig om deze procedurele invulling mogelijk te maken.

Hoewel in het geval van een directe democratie de burger zeker weet dat hij of zij invloed heeft gehad op het besluitvormingsproces, is deze vorm van democratie moeilijk te implementeren in de moderne samenleving, waar sprake is van grote steden en vele burgers, zoals ook Mill aangeeft.

“[T]he only government which can fully satisfy all the exigencies of the social state is one in which the whole people participate; that any participation, even in the smallest public function, is useful; that the participation should every where be as great as the general degree of improvement of the community will allow; and that nothing less can be ultimately desirable than the admission of all to a share in the sovereign power of the state. But since all can not, in a community exceeding a single small town, participate personally in any but some very minor portions of the public business, it follows that the ideal type of a perfect government must be representative.” (Mill, 1903: 39).

In de moderne samenleving zou het dus allereerst praktisch gezien lastig zijn dergelijke grootschalige participatie te organiseren. Daarnaast zou het voor de burgers ook zeer belastend zijn, omdat ze zich overal over zouden moeten uitspreken. Zij zouden dan waarschijnlijk een groot deel van hun tijd moeten investeren in het zich informeren over de te nemen besluiten. "As direct participation is practically impossible in large societies, one has to resort to some type of representation and insist that policy decisions should be made by a publicly elected government." (Engelen, 2007: 24). Daarom is de representatieve democratie praktischer binnen de moderne samenleving dan de directe democratie.

Daarnaast is representatieve democratie om twee redenen beter dan andere vormen van democratie om onpartijdigheid van de procedure te garanderen. Allereerst kunnen burgers zich misschien niet inleven in het standpunt van een ander. Hoewel burgers wel begrip voor elkaars positie kunnen krijgen via de dialoog, zullen zij zich nooit perfect kunnen inleven in het andere standpunt. Daarom is het goed als iedere burger de kans heeft gerepresenteerd te worden in het parlement door iemand die zijn of haar standpunt deelt. Ten tweede kunnen burgers er door de vertegenwoordigers op vertrouwen dat hun belangen worden behartigd en meegewogen in het parlementaire debat (Gargarella, 1998).

Een structuur van competitieve partijen is een implicatie van de representatieve democratie (Schumpeter, 1947)⁸. Schumpeter plaatste partijen binnen een aggregatieve structuur. Die zal niet volledig worden omarmd. Het competitieve element en partijen als een schakel tussen burger en politiek lijken⁹ echter waardevolle elementen. Een representatieve vorm, specifiek proportionele vertegenwoordiging, heeft vaak een meerpartijstelsel als gevolg. De partijen zullen zich dan ideologisch van elkaar onderscheiden waardoor een groter deel van de burgers wordt gerepresenteerd (Karp & Banducci, 2008).

De representatieve structuur zorgt ervoor dat de gerepresenteerden gehoord worden (Pitkin, 1967). De vertegenwoordigers worden geautoriseerd om autonoom te handelen en de kiezers kunnen hun vertegenwoordigers verantwoordelijk houden (Urbinati, 2006).

Het ideaal van deliberatie is dat het onpartijdig is, dat macht geen rol speelt binnen het debat en dat de besluiten daardoor als legitiem worden gezien. Dat ideaal kan in de praktijk niet worden bereikt, maar wanneer wordt geprobeerd de politiek te vormen naar deze idealen is het van

⁸ Schumpeter is een van de meest invloedrijke auteurs wat betreft het competitieve electorale model. Hij combineert deze verdediging echter met een zeer pessimistische kijk op de kiezers en de verkozenen. Het volk zou eigenlijk te dom zijn om te veel invloed te krijgen. Zoals zal blijken wijs ik zijn visie op de beperkte capaciteiten van burgers af.

⁹ Zoals veel zaken heeft het ook belangrijke nadelen. Mijn grootste bezwaar tegen de competitieve partijen structuur is dat veel politici meer uit lijken te zijn op macht dan dat zij oprecht hun electoraat willen representeren. Het is echter de vraag of hier binnen een ander model wel een oplossing voor wordt geboden.

belang dat het open karakter van deliberatie wordt behouden. Representatieve instituties kunnen daarbij helpen (Rummens, 2012).

“Evenredige vertegenwoordiging is namelijk een fundamentele eigenschap van de consensusdemocratie, niet alleen als een formule voor het vertalen van stemmen in zetels maar ook met de fundamentele doelstelling om de vertegenwoordigers van de verschillende groeperingen in de samenleving evenredig gewicht te geven in de politieke besluitvorming.” (Lijphart, 2010: 16).

Het representatieve systeem kent een dynamiek die past bij het deliberatieve proces. “[T]he identity and the will of the people are constantly under construction.” (ibid.: 30). “[R]epresentation remains a *transformative* process in which the belief and preferences of both representatives and voters can change on the basis of discursive learning-processes.” (ibid.: 31). Daardoor kunnen representatieve instituties deliberatie versterken. Een deliberatief politiek besluit dat niet onder ideale omstandigheden is genomen, is slechts een tijdelijke invulling van het publieke goede. Representatieve instituties kunnen dit goed zichtbaar maken doordat partijen die het niet eens zijn met een besluit van zich kunnen laten horen.

Republikeins burgerschap

Ondanks dat is geconcludeerd dat directe democratie onmogelijk is door de schaal van moderne staten, betekent dit niet dat burgers in het geheel niet kunnen of moeten participeren in het democratische proces. “Zonder burgerparticipatie is democratie ondenkbaar. Alleen als burgers participeren, zo kan worden betoogd, kunnen hun standpunten een directe rol spelen in het democratische besluitvormingsproces. En slechts door deel te nemen kunnen burgers hun capaciteiten ontplooien.” (Van der Meer & Van Deth, 2010: 73). Onder participatie wordt hier verstaan dat burgers minstens deelnemen aan het publieke debat, maar het kan ook inhouden dat zij zich door middel van initiatieven inzetten voor de samenleving of zich verkiesbaar stellen voor politieke functies.

Participatie is dus fundamenteel voor een ware democratie. “[W]here few take part in decisions there is little democracy; the more participation there is in decisions, the more democracy there is” (Verba & Nie, 1972: 1). Burgerschap gaat uit van omgang met andere burgers en betrokkenheid bij hun activiteiten. Burgerschap en participatie zorgen voor het gevoel van een *wij*, de gemeenschap.

In de literatuur over burgerschap wordt een onderscheid aangebracht tussen aan de ene kant het liberale burgerschap en aan de andere kant het republikeinse burgerschap. Bij het liberale

burgerschap ligt de nadruk op de status van de burger. Deze krijgt rechten toegekend die de staat zal beschermen. In dit geval zijn de burgers rechtendragers.

Bij het republikeinse burgerschap ligt de nadruk op de burger als rechtenmaker. Republikeinen hebben kritiek op de passieve invulling van burgerschap binnen de liberale theorie. Republikeins burgerschap verwacht activiteit van de burger door deel te nemen aan het bestuur op een formele en/of informele wijze (Dagger¹⁰, 1997).

Burgers ervaren een verhoogde mate van *procedural utility* wanneer zij participeren op het politieke vlak. De *procedural utility* houdt in dat niet de uitkomst, maar het proces dat leidt tot de uitkomst van belang is. Politieke participatie kan in dit licht worden begrepen als een handeling die een positief effect heeft op de tevredenheid van een individu, doordat deze meent een stem te hebben gehad in het besluitvormingsproces en doordat deze een gevoel heeft van zelfbeschikking (Pacheco & Lange, 2010).¹¹

Een voordeel van participatie van burgers binnen de samenleving is dat het *prisoners dilemma* wordt veranderd in een *assurance game*. De essentie van het *prisoners dilemma* is dat bij doelen, materieel én immaterieel, die door een groep mensen moeten worden bereikt, het voor een individu het meest voordelig is als alle anderen samenwerken om het doel te bereiken en dat het individu zelf niet meewerkt, maar uiteindelijk wel de voordelen van het bereiken van het doel kan genieten. Dit gaat echter met name op wanneer er sprake is van weinig contact tussen de mensen die onderdeel uitmaken van de samenwerkende groep en als het onwaarschijnlijk is dat samenwerking met dezelfde groep vaker voor zal komen. In een samenleving is er echter wel vaker en langduriger contact tussen de burgers. Zij moeten constant samenwerken. "For a community, frequent cooperation by its members leads to tighter social linkages and increased trust in one another—a "virtuous circle" of participation and trust" (Scheufelle et al., 2004: 318). In plaats van het *prisoners dilemma* komt de samenleving eerder overeen met de *assurance game*.

Bij de *assurance game* is het uitgangspunt dat de deelnemers rationeel en conditioneel altruïstisch zijn. Zij nemen niet enkel besluiten uit eigenbelang. Burgers zullen samenwerken, maar alleen als anderen ook meewerken. Een ander belangrijk element is dat burgers informatie moeten hebben over elkaars voorkeuren. In het geval van de *assurance game* gaan burgers ervan uit dat anderen ook hun bijdrage zullen leveren (Sen, 1967). Het grootste verschil met het *prisoners dilemma* is dat er wel een motivatie is om samen te werken bij de *assurance game*, omdat je vaker samen moet werken met dezelfde mensen en het beter is als anderen jou

¹⁰ Dagger zelf spreekt over republikeins liberalisme, ofwel; hij probeert beide stromingen te combineren. Hoewel het een interessante exercitie is, leidt het tot spanningen doordat de modellen tegengesteld zijn. Het is te veeleisend voor een liberaal en te weinig eisend voor een republikein.

¹¹ Dit effect is groter bij mannen dan bij vrouwen (Pacheco & Lange, 2010).

vertrouwen om mee samen te werken. Bij een *assurance game* zijn mensen eerder geneigd om wel bij te dragen en samen te werken (Dagger, 1997).

Laat wel duidelijk zijn dat deze nieuwe aanpak niet wil uitdragen dat mensen zoveel tijd in hun politieke activiteit moeten steken dat zij daarnaast niet zouden kunnen werken of geen eigen invulling zouden kunnen geven aan hun vrije tijd. Er wordt wel een minimale inzet verwacht, die men mag uitbreiden als men dit wenst, maar deze moet onderdeel uitmaken van hun leven en niet hun gehele leven bepalen. Deze minimale inzet houdt in dat burgers zich regelmatig mengen in het publieke debat.

Welke voordelen biedt participatie? Participatie leidt in de eerste plaats tot meer politieke kennis en meer interesse in politieke gebeurtenissen bij burgers. Daarnaast leidt het tot meer vertrouwen in het politieke systeem en meer politiek zelfvertrouwen (Quintelier & Hooghe, 2011). Participatie zorgt dat burgers zich bewust zijn van de invloed die zij kunnen hebben binnen het politieke systeem. Voor deze effecten is het wel van belang dat er *face-to-face* interactie plaatsvindt.¹²

Wanneer de burger wordt betrokken bij de samenleving op een actieve manier zal deze sneller redeneren in termen van het algemeen belang dan wanneer de burger geen actieve houding aanneemt ten opzichte van de samenleving.

Bij dit burgerschap hoort een zekere kennis van het politieke proces. Wanneer mensen niet weten hoe het systeem werkt, zullen zij een laag politiek zelfvertrouwen hebben, wat kan leiden tot politieke apathie, wat op haar beurt zal leiden tot het gevoel dat de burger geen deel uitmaakt van de samenleving en het samenwerkingsverband. Als mensen weten hoe het politieke proces werkt, zullen zij ook weten hoe ver hun politieke invloed kan reiken (Dagger, 1997). Participatie leidt tot die kennis en het vertrouwen.

Het vertrouwen dat voortkomt uit politieke participatie is meer dan het vertrouwen in een specifiek persoon zoals je burens. Het gaat om algemeen vertrouwen (*generalized trust*), een vertrouwen in de goede menselijke natuur (Paxton, 2007). Dit vertrouwen is belangrijk voor de relaties binnen de samenleving. "[C]onnected associations expand the pool of salient categorical others. Those who were originally "they," become "we" for the purposes of trust." (ibid.: 53). Vertrouwen zorgt ervoor dat burgers het gevoel hebben met elkaar verbonden te zijn. *Connected associations* definieert Paxton als 'voluntary associations that are linked to other voluntary

¹² Empirisch onderzoek naar dit onderwerp heeft zich lange tijd gebogen over het endogeniteitsprobleem. De richting van het causale mechanisme is onduidelijk. Het kan beide kanten op werken. Burgers die al voldoen aan de positieve eigenschappen die kunnen voortkomen uit participatie zullen sneller participeren. Er is dus sprake van zelfselectie waarbij participatie binnen de politiek niet gelijkmatig over de hele samenleving is verdeeld. Ondanks dit empirische gegeven, zijn de socialisatie-effecten sterk en significant (Quintelier & Hooghe, 2011).

associations through the multiple memberships of their members (Paxton 2002). That is, an individual who belongs to two associations connects those associations (Brieger 1974), and associations can have many or few members with multiple memberships.' (Paxton, 2007: 51).

Actief burgerschap kan op vele manieren worden ingevuld. Sommige auteurs leggen de nadruk op verplicht stemmen. Dat een hoge opkomst bij verkiezingen in een democratische staat wenselijk is, is weinig controversieel (Lijphart, 2010).

Een belangrijk argument voor een opkomstplicht of stemplicht bij verkiezingen is dat, doordat alle burgers moeten komen en de opkomst daardoor sterk omhoog gaat, er meer sprake is van gelijkheid. Het garandeert dat de belangen van alle burgers tot uiting komen in de uitslag. Daarnaast is het cruciaal voor de legitimiteit van het democratische proces. Bij een lage opkomst kan men niet spreken van vertegenwoordigers die worden gesteund door de meerderheid van het volk, enkel door de meerderheid van degenen die zijn gaan stemmen (Engelen, 2005). Hoewel deze argumenten betrekking hebben op opkomst- of stemplicht voor verkiezingen, gelden ze ook voor participatie.¹³ Wanneer burgers in groten getale participeren komt dit de legitimiteit van het democratisch proces ten goede en is de kans op gelijkheid tussen de burgers groter.

Actief burgerschap moet worden gecultiveerd. Dit kan al beginnen tijdens de opvoeding, maar daar heeft de staat weinig invloed op. De staat kan burgerschap cultiveren door middel van onderwijs. De inrichting van het onderwijs kan gevolgen hebben voor burgerschap op latere leeftijd. De keuze om te participeren is de uitkomst van een grotendeels intern proces, voortkomend uit kennis, capaciteiten en belangen. Het onderwijs moet zijn leerlingen zodanig vormen dat die keuze voor hen vanzelfsprekend is in hun volwassen leven (Gay, 2001). Empirisch onderzoek heeft aangetoond dat wanneer participatie al op jonge leeftijd aangeleerd wordt, deze op latere leeftijd alleen maar sterker zal worden. Daarnaast heeft een eerste positieve ervaring met participatie vaak een versterkend effect: mensen zullen daarna vaker participeren (Quintelier & Hooghe, 2011; Hooghe, 2003; Jennings, 1987). De inhoud van het onderwijs is ook belangrijk. Op school kunnen leerlingen kennis verkrijgen over hoe conflicten kunnen worden opgelost. Door dergelijke capaciteiten aangeleerd te krijgen, kunnen leerlingen later functioneren als goede burgers (Crick, 1999). Daarnaast kunnen zij leren te redeneren vanuit het standpunt van anderen (Held, 2006).

¹³ Door participatie te verplichten, in welke vorm dan ook, wordt het idee gewekt dat er geen probleem van politieke apathie meer is, hoewel dit onderliggende probleem niet daadwerkelijk is opgelost (Lijphart, 2010).

Een van de vragen die moet worden behandeld wanneer wordt gesproken over burgerschap, is hoe sterk de gemeenschap moet zijn. Hierboven is al aangegeven dat de participatie niet dusdanig intensief moet zijn dat er daarnaast onvoldoende tijd overblijft voor arbeid en vrije tijd. Het moet onderdeel uitmaken van het leven, maar moet dit niet overheersen indien de burger dat niet wenst. Een van de auteurs die aangeeft dat een gemeenschap te sterk kan worden, is Sandel. Hij beredeneert dat een gemeenschap zo sterk kan worden dat er geen kritiek meer op kan worden geuit en de individuen hierbinnen dus niet meer autonoom en vrij kunnen zijn. Een dergelijke gemeenschap moet worden afgewezen. Er moet binnen een samenleving juist kritiek kunnen worden geuit op tradities en regels, opdat de samenleving in ontwikkeling blijft (Sandel, 1982).

De gemeenschap moet aan de andere kant wel zo sterk zijn dat de burgers daadwerkelijk gemotiveerd zijn om zich voor de gemeenschap in te zetten. De burgers moeten zich er bewust van zijn dat zij deel uitmaken van de gemeenschap. Binnen deze gemeenschap moeten zij echter wel vrij zijn om zelf hun leven in te vullen en om kritiek te uiten op de gemeenschap. Zelfs als een burger zich kritisch uit over de gemeenschap, moet deze zich er bewust van blijven dat hij of zij er wel onderdeel van uitmaakt (Dagger, 1997).

Het lijkt misschien een fragiele balans, maar zolang het kritische potentieel, de mogelijkheid om kritiek te leveren op de maatschappij binnen het systeem, gewaarborgd blijft, zou het niet mogelijk moeten zijn dat de gemeenschap te sterk wordt. Naast het kritische potentieel zou men ook kunnen zeggen dat burgers de keuzevrijheid moeten hebben om afscheid te nemen van hun gemeenschap en deel uit te maken van een andere gemeenschap (Kukathas, 2007).¹⁴ Alle burgers zitten in hetzelfde schuitje maar moeten wel de vrijheid hebben om van dat schuitje af te gaan.

Hoewel het actieve burgerschap in het nieuwe model meer omvat dan enkel stemmen, kan een kleine politieke daad zoals stemmen wel de kans verhogen dat burgers ook op andere manieren gaan participeren (Lijphart, 2010).

5.1.2 Definities

Uitkomst besluitvorming

In het delagonistische model wordt een onderscheid gemaakt tussen mogelijke uitkomsten van het deliberatieve proces: consensus, overeenstemming en begrip. Consensus is hetzelfde begrip

¹⁴ Een dergelijke mogelijkheid om het samenwerkingsverband te verlaten kan worden ingebouwd in het systeem, maar dat wil nog niet zeggen dat het praktisch ook een waardevolle optie is voor de burgers. Zij moeten dan immers familie, bekende cultuur en zekerheid achterlaten. De (immateriële en materiële) kosten van het verlaten van de samenleving kunnen praktisch te hoog zijn. De structuur van de staat kan daar echter weinig aan doen, dus dit probleem zal verder niet worden besproken in deze thesis.

als bij Habermas en houdt in dat de deelnemers een beslissing unaniem overeen zijn gekomen doordat zij in dialoog zijn gegaan. De standpunten zijn zodanig getransformeerd dat ze tot één gezamenlijk standpunt zijn gekomen.

Overeenstemming is minder omvattend. Het heeft meer weg van een compromis en kan ook over een deelonderwerp gaan. Een voorbeeld kan het verschil duidelijk maken. Stel dat er wordt gedelibereerd over abortuswetgeving waarbij de vraag is of abortus gelegaliseerd moet worden of niet. In het geval van een consensus zijn de standpunten van alle deelnemers zodanig getransformeerd dat alle deelnemers het eens zijn geworden over het al dan niet legaliseren van abortus of een nieuwe optie die voorafgaand aan het debat nog niet bekend was. In het geval van overeenstemming zou er nog steeds onenigheid bestaan over de hoofdvraag, maar zijn de deelnemers bijvoorbeeld wel overeen gekomen dat abortus is toegestaan tot een bepaald aantal weken in de zwangerschap.

In het geval van begrip hebben deelnemers nog steeds onenigheid, maar kennen ze de posities van de anderen en hun redenen voor die standpunten. Zij erkennen dat deze positie legitiem is binnen het politieke proces. Dat wil niet zeggen dat zij het eens zijn met de positie, maar ze erkennen hem wel als legitiem.

5.2 Lessen uit de modellen van Mouffe en Habermas

Naast de hiervoor besproken premissen aangaande de natuur van de politieke samenleving en de noodzakelijke kenmerken van de besluitvorming, is het voorgestelde analytische onderscheid tussen de formele en de informele publieke sfeer belangrijk. De nieuwe positie moet een adequate beschrijving geven van zowel de rol van de burgers in de informele publieke sfeer als van de politieke instituties binnen de formele publieke sfeer.

Bij deze nieuwe positie zal verder gebruik worden gemaakt van inzichten uit de posities van Mouffe en Habermas. Dat is contra-intuïtief, aangezien de modellen van Habermas en Mouffe zijn gebaseerd op radicaal tegenovergestelde premissen, waardoor het integreren van de twee modellen onmogelijk lijkt. Dat de beide modellen in het delagonistische model toch zijn gecombineerd, is mogelijk door het analytische onderscheid tussen de informele en de formele publieke sfeer. De rol van respectievelijk de politieke instituties, de formele publieke sfeer, en die van de burgers, de informele publieke sfeer, binnen het politieke systeem is verschillend. Deze twee sferen kunnen dus ook op verschillende wijzen worden ingevuld. Het enige waarvoor moet worden gewaakt is dat deze twee sferen adequaat op elkaar aansluiten.

Zoals besproken is het komen tot consensus binnen de huidige samenleving onwaarschijnlijk. Het combineren van het deliberatieve en agonistische model in het delagonistische model heeft daarom grote voordelen.

“[A]n adequate institutional design of a democratic system should not only try to devise and implement sites and moments of actual deliberation. It should, at the same time, provide the means to expose the partiality inherent in all political decisions; it should provide mechanisms which are able to check the ineliminable remainder of real power; and it should be able to deal with the ineliminable dissent of some citizens.” (Rummens, 2012: 28 – 29).

Deliberatieve democratie kan niet zonder problemen worden geïmplementeerd. Er is meer nodig dan deliberatieve democratie, omdat het nooit perfect zal zijn. Deliberatie is immers nooit geheel onpartijdig en niet geheel machtsvrij en daardoor niet door alle burgers als legitiem worden gezien. Agonistische politiek biedt hier een oplossing.

De modellen zullen niet één op één worden overgenomen, ze hebben immers beide hun gebreken. De agonistische politiek van Mouffe biedt een interessant model om tot politieke besluiten te komen, ondanks tegengestelde standpunten. Haar politieke model zal binnen de nieuwe positie worden afgezwakt, omdat er gevaar schuilt in het benadrukken van het onderscheid tussen de verschillende groepen.

In de volgende paragraaf wordt het nieuwe, delagonistische model besproken. Daarbij zal paragraaf 5.3 zich richten op het niveau van de burgers, de informele publieke sfeer. Daarbinnen speelt deliberatie tussen de burgers een belangrijke rol. In paragraaf 5.4 zal het niveau van de politieke instituties, de formele publieke sfeer waar de uiteindelijke besluitvorming plaats zal vinden, worden besproken. Per niveau zal worden besproken wat het belangrijkste mechanisme is, wat het doel ervan is en hoe dit praktisch kan worden vormgegeven. In paragraaf 5.5 worden twee instituties besproken die opereren op de grens van deze twee niveaus. Dit zijn politieke partijen, die op beide niveaus actief zijn en formele deliberatieve fora, die een schakel vormen tussen de beide niveaus. Burgers participeren in deze fora maar ze worden georganiseerd door de politieke instituties en worden door hen gebruikt als input voor besluitvorming.

5.3 De nieuwe positie: de rol van de burgers

Centrale actie

In het delagionistische model is het cruciaal dat burgers actief participeren in het publieke debat. Hierdoor zal een dialogische verhouding bestaan tussen de burgers. De burgers zijn actief en werken samen. Dit debat moet worden vormgegeven aan de hand van Habermas' deliberatieve model met één groot verschil. Het doel van deze deliberatie zal niet consensus zijn, aangezien dat niet mogelijk is binnen de huidige moderne samenleving. Wanneer consensus toch het doel is van deliberatie, terwijl dit praktisch gezien niet haalbaar is, zal de consensus het standpunt van de meest dominante groep reflecteren, iets waar ook Mouffe voor waarschuwt. Mouffe meent dat het ontologisch onmogelijk is om tot consensus te komen. In het nieuwe model wordt ervan uitgegaan dat het praktisch onmogelijk is. Dat wil zeggen; in de situatie waar perfecte deliberatie kan plaatsvinden, waar alle sprekers op gelijke voet hebben kunnen participeren in de deliberatie, bestaat de kans op consensus, zonder dat deze hegemonisch is. In de praktijk vindt deze perfecte deliberatie echter niet plaats.

Wat blijft er dan nog over van het model van Habermas, als consensus niet het doel is van de deliberatie? Binnen het publieke debat zullen de burgers die deel uitmaken van de samenleving redenen moeten aandragen voor de standpunten, die zij willen verdedigen in het politieke debat, die de andere burgers kunnen begrijpen. Zoals is beschreven bij Habermas moeten de burgers bij de verdediging van hun positie een beroep doen op waarden en standaarden die bekend mogen worden geacht binnen de samenleving. Door deze deliberatie komen de verschillende posities aan bod waardoor de kwaliteit van de besluitvorming beter zal worden. Wanneer vele argumenten voor en tegen zijn beschouwd, is de kans op fouten in het besluit minder groot.

Uiteraard is het niet de bedoeling dat alle burgers tegelijkertijd participeren. Dat is praktisch onhaalbaar en daarbij zouden burgers moeten worden gedwongen op een specifiek moment te participeren. Hoewel van burgers wordt verwacht dat ze zich regelmatig in het debat mengen, is het aan henzelf wanneer zij dat doen.

Daarnaast zal de houding van de burgers binnen het publieke debat dezelfde moeten zijn als in het model van Habermas. De burgers moeten bereid zijn om elkaars standpunten in overweging te nemen en te zoeken naar eventuele overeenstemming.

Doel

Het belangrijkste doel zal wederzijds begrip zijn. Dit vraagt om eenzelfde open houding als in het model van Habermas. Wanneer de burgers begrip hebben voor elkaars standpunten, zal het onderliggende conflict minder snel escaleren. Door de dialoog binnen de maatschappij aan te gaan, breiden burgers hun kennissenkring uit. "Talk ... breaks through the walls of the private world of family, friends, and neighbors and ordains concourse with strangers in a larger artificial world of political citizenship" (Barber, 1984: 189). Daarnaast hebben alle burgers de kans om hun positie kenbaar te maken, waardoor zij weten dat ook hun visie is meegenomen in het besluitvormingsproces. Deliberatieve, of participatieve, praktijken 'expand the circle of voices heard in the policy-making process and, thus, allow public officials to tap into new sources of ideas and information when making decisions.' (Tolbert et al., 2003: 24).

Wanneer aan burgers gevraagd wordt te participeren zullen zij meer met elkaar in aanraking komen. Dit contact kan verschillende positieve gevolgen hebben. Het vergroot de kans dat burgers niet alleen vanuit hun individuele belang zullen redeneren over bepaalde besluiten. Daarnaast zal er door het contact ook meer begrip ontstaan voor ieders positie. Door over onderwerpen te debatteren ontstaat er meer kennis over die onderwerpen bij de deelnemers. Daardoor willen burgers op hun eigen standpunt toegeven en worden meningen consistent (Carpini et al., 2004; Scheufelle et al., 2004).¹⁵ Het leidt tot meer vertrouwen onderling (Tolbert et al., 2003).

Doordat de burgers deelnemen aan het publieke debat zullen zij zich meer betrokken voelen bij de samenleving (Pacheco & Lange, 2010; Barber, 1984). Dergelijke betrokkenheid komt ook voort uit andere vormen van participatie zoals stemmen. Dit empirische inzicht wordt ondersteund door onderzoek naar politieke socialisatie (Quintelier & Hooghe, 2011). Door daadwerkelijk deel uit te maken van het besluitvormingsproces zullen burgers het idee krijgen dat de wetten waaraan zij zich moeten houden niet vreemd zijn, maar voortkomen uit een democratisch proces waarbinnen zij ook een stem hebben gehad. Hierdoor zullen burgers ook minder snel gefrustreerd raken over het politieke systeem. Zij hebben dan ook meer kennis van, en vertrouwen in, het democratische proces (Fishkin, 1995). Daarnaast zorgt de deelname er ook voor dat, door de open houding, burgers hun onderliggende conflicten eerder opzij zullen

¹⁵ Er is verdeeldheid in de empirische literatuur over het effect op de meningen van burgers. Het kan er ook toe leiden dat de politiek gecompliceerder wordt in de ogen van de deelnemers, waardoor zij apathischer kunnen worden ten opzichte van politiek. Zij worden meer geconfronteerd met politieke onenigheid wat kan leiden tot verminderde behoefte om politiek te participeren. Dit verloopt via twee processen. Allereerst *ambivalence*, burgers zullen minder sterke en minder tegengestelde meningen aanhangen. Ten tweede ervaren de burgers meer *social accountability pressures* vanuit hun netwerken ten opzichte van het individu (Mutz, 2002). Doordat in dit model de burgers in het politieke debat kunnen participeren over onderwerpen waarmee zij vertrouwd zijn, zal dit niet snel gebeuren.

zetten. Zij erkennen dat ze een gezamenlijk lot delen en daardoor tot elkaar veroordeeld zijn (Carpini et al., 2004; Chambers, 1996; Pearce & Littlejohn, 1997; Yankelovich, 1991).

Burgers weten daardoor dat ook hun standpunt is meegenomen in het besluitvormingsproces en de besluitvorming is daardoor meer geïnformeerd en beter. Dit draagt bij aan de legitimiteit van de besluiten en besluiten zullen daardoor makkelijker te accepteren zijn door burgers. Daarnaast zorgt het er ook voor dat de burgers het systeem als legitiem zullen beschouwen en zullen zij collectieve besluiten eerder accepteren (Finkel, 1987). De deliberatie, die leidt tot meer betrokkenheid en meer begrip, is een belangrijke garantie dat de kans op gewelddadig conflict zeer nihil wordt. Begrip en betrokkenheid sluiten gewelddadig conflict niet geheel uit, maar de kans erop wordt wel significant verminderd.

Voor het nemen van de besluiten is deliberatie voordelig aangezien de genomen besluiten niet zullen leiden tot onrust binnen de samenleving en de deliberatie zal zorgen voor een groter draagvlak. Deliberatie zorgt voor het gemeenschapsgevoel dat ontbreekt binnen Mouffes politieke model. Bij Mouffe kan dat gevoel alleen voortkomen uit de overeenstemming die er bestaat over de politieke instituties, binnen deze nieuwe positie komt het voort uit de participerende rol van de burger.

Deliberatie heeft dus veel positieve gevolgen voor het democratische proces. “[C]itizens are more enlightened about their own and others’ needs and experiences, can better resolve deep conflict, are more engaged in politics, place their faith in the basic tenets of democracy, perceive their political system as legitimate, and lead a healthier civic life.” (Carpini et al., 2004: 320). Deliberatie maakt het democratische proces dus sterker en beter.

Een vraag die met dit aspect samenhangt is of het waarschijnlijk is dat deliberatie inderdaad van toegevoegde waarde is voor de politieke besluitvorming. Het is van toegevoegde waarde omdat, de kwaliteit van de besluiten wordt verhoogd. Is het echter niet waarschijnlijk dat burgers zullen pleiten voor tegenstrijdige besluiten, die praktisch gezien niet gezamenlijk kunnen worden geïmplementeerd? Bijvoorbeeld omdat alles wat zij eisen geld kost en zij geen voorstellen doen die geld opleveren? Dat is alleen waarschijnlijk als burgers het geheel niet overzien en geen rekening houden met de lange termijn. Hoewel dit in de huidige politieke samenleving wel waarschijnlijk is, is dit niet langer waarschijnlijk als burgers betrokken zijn bij de publieke zaak. De betrokkenheid bij en de kennis over het politieke proces maken het waarschijnlijk dat burgers zich wel bewust zijn van de limieten die gelden voor besluiten.

Praktische invulling

Van burgers zal worden verwacht dat zij zich regelmatig mengen in het democratische debat. In het publieke debat is sprake van informele en formele instrumenten. Formele instrumenten zijn

bijvoorbeeld de media (kranten, debatprogramma's op televisie, etc.) en georganiseerde discussieavonden. Hoewel deze instrumenten als formeel worden gezien, maken ze geen (of niet per se) onderdeel uit van de overheid. Het informele debat, waar de overheid geen controle op heeft en dat niet kan worden afgedwongen, vindt plaats in alledaagse situaties; bijvoorbeeld aan de keukentafel of in de kantine van het werk of vereniging.

De overheid kan aanmoedigen dat burgers participeren in dit publieke debat door gemeenten hun burgers te laten inlichten over de activiteiten die worden georganiseerd. Ook zouden burgers die goed participeren kunnen worden bedankt vanuit de gemeente of nationale overheid en kunnen zij publiekelijk bekend worden gemaakt door bijvoorbeeld een kort interview, of door een overzicht van hun activiteiten te plaatsen in lokale of nationale krant of website.

Dit is echter nog geen waarborg dat alle burgers zullen participeren. Daarom zullen burgers een aantal keren per jaar worden gevraagd deel te nemen aan een deliberatief forum. Deze fora zullen verder worden besproken in paragraaf 5.5.

5.4 De nieuwe positie: politieke instituties

Deze bespreking zal minder vernieuwend zijn. Voor het voorgestelde model is het niet nodig om de huidige werkende politieke instituties te problematiseren. Dat wil niet zeggen dat dat geen nuttige exercitie zou zijn, maar het is niet het doel van deze thesis.

Centrale actie

De nieuwe positie die hier wordt besproken is bedoeld voor een democratische samenleving, zoals ook de modellen van Mouffe en Habermas. De democratische politieke instituties, het parlement, de Eerste Kamer en de regering, dienen ertoe besluiten te nemen. Doordat binnen het publieke debat de meeste posities al aan bod zijn gekomen, is de politieke discussie minder belangrijk binnen de instituties.

Doel

Het belangrijkste doel is het nemen van besluiten. De publieke deliberatie zal waarschijnlijk niet tot een besluit leiden, aangezien het niet waarschijnlijk is dat er een consensus wordt gevonden. Daarom moet er uiteindelijk toch worden gestemd om het besluit te kunnen nemen.

Binnen de instituties moet ervoor worden gezorgd dat tegenstellingen, die zichtbaar zijn in de samenleving en binnen het publieke debat, zichtbaar worden gemaakt in het besluitvormingsproces. Dit houdt echter niet in dat ze worden benadrukt, zoals Mouffe in haar

model voorstelt. De deliberatie tussen de burgers zal dit ook onnodig maken doordat binnen het publieke debat de verschillende argumenten al naar voren zijn gekomen. Dat wil niet zeggen dat de verschillende posities niet in de politieke instituties kunnen worden geuit. Doordat een eventuele transformatie van standpunten en de uiting van standpunten al in het publieke debat heeft plaatsgevonden, hoeft er echter alleen nog te worden besloten. Binnen de instituties kunnen door stemming de machtsstructuren worden blootgelegd. Daarnaast kan binnen het parlement worden verzekerd dat ook minderheden voldoende worden gehoord.

Praktische invulling

Bij de premissen is de keuze voor een representatief systeem reeds toegelicht. In deze thesis zal het bestaan van de parlementaire structuur binnen democratische landen niet worden geproblematiseerd. De parlementaire structuur past goed binnen het delagisme.

De politieke instituties, de Tweede en Eerste Kamer, zullen worden vormgegeven aan de hand van een representatieve democratie. In een parlementaire structuur is een grote rol weggelegd voor partijen. Dit wordt verder besproken in paragraaf 5.5. De regering regeert, maar wordt gecontroleerd door het parlement. In de praktijk is de regering vaak medewetgever. Hoewel het parlement in principe de wetgevende macht is en de regering de uitvoerende macht, is het vaak zo in huidige parlementaire democratieën, dat de regering zelf veel wetsvoorstellen doet (Gallagher et al., 2006).

De leden van de parlementen kunnen worden gekozen door middel van directe verkiezingen voor de Tweede Kamer en getrapte verkiezingen voor de Eerste Kamer, een model dan in vele landen zo is geïmplementeerd (ibid.).

5.5 De nieuwe positie: wisselwerking

Hierboven zijn de informele en de formele publieke sfeer binnen het delagistische model besproken. Twee instituties die zich op de scheidslijn van deze twee sferen bevinden zullen hier worden besproken, respectievelijk de politieke partijen en de deliberatieve fora.

Politieke partijen

Zoals aangegeven bevinden politieke partijen zich op de scheidslijn van de twee niveaus. De politici van de partij participeren met name in de formele publieke sfeer, maar de overige leden van de partij participeren met name in de informele sfeer. De gehele partijstructuur vormt een belangrijke schakel tussen de twee niveaus.

Centrale actie

Politieke partijen¹⁶ spelen een belangrijke rol bij de wisselwerking tussen de burgers en de politieke instituties. Politieke partijen moeten de burgers vertegenwoordigen binnen het parlement en de input vanuit het publieke debat verwoorden wanneer een besluit wordt genomen of om iets te agenderen. Politieke partijen zijn hier bij uitstek voor geschikt, omdat burgers zich allereerst kunnen identificeren met een bepaalde partij en daar een mogelijke argumentatie voor hun standpunt aan kunnen ontleen. Ten tweede kan het competitieve element tussen partijen ervoor zorgen dat inderdaad zoveel mogelijk burgers worden gehoord. Om een zo goed mogelijke electorale positie in te nemen zullen partijen zich richten op specifieke groepen binnen de samenleving.

Politieke partijen geven burgers daarnaast de mogelijkheid deel uit te maken van de politieke instituties. Naast dat burgers zich actief kunnen mengen in het debat, wordt hen zo ook de mogelijkheid geboden om zelf de uiteindelijke besluiten te nemen wanneer zij zich verkiesbaar stellen.

Doel

De politieke partijen zorgen ervoor dat de input van het publieke debat op een juiste wijze wordt meegenomen in het besluitvormingsproces binnen de politieke instituties. Daarbij zijn de partijen een schakel in het democratische proces die kan zorgen voor openheid. Hoe transparanter het democratische proces, hoe minder snel burgers gefrustreerd zullen raken door het politieke systeem.

Mouffe geeft aan dat politieke partijen essentieel zijn voor het politieke proces. Mensen zijn alleen geïnteresseerd in politiek als ze 'the possibility of choosing between parties offering real alternatives' hebben (Mouffe, 2005: 29). Wanneer burgers zich sterk verbonden voelen met partijen, zijn zij meer geïnteresseerd in politiek en hebben een hoger politiek zelfvertrouwen (Karp & Banducci, 2008).

Praktische invulling

Aan de praktische invulling van politieke partijen hoeft niet veel te veranderen ten opzichte van de voor ons bekende praktijk. Binnen democratische systemen is er echter wel het verschil tussen het meerpartijstelsel en het tweepartijstelsel. Zoals zojuist is beschreven, is het goed dat partijen een specifiek deel van het electoraat aanspreken. Om die reden zou een meerpartijstelsel beter zijn. Binnen een dergelijk systeem kunnen ook meerdere kleine partijen bestaan die toch een deel van de bevolking horen en representeren.

¹⁶ Zie voor een bespreking van de algemene werking van politieke partijen Gallagher et al. (2006) Chapter 10 – Inside European political parties.

Het is niet uitgesloten dat het delagionistische model ook zou kunnen worden geïmplementeerd in combinatie met een tweepartijensysteem. Het nadeel is echter dat in dat geval de tegenstellingen binnen de samenleving zwart-wit tegenover elkaar worden gezet. Dit kan de tegenstellingen vergroten (Gallagher et al., 2006). Het voordeel is daarentegen dat, aangezien de machtsstructuren moeten worden blootgelegd binnen het parlement, het duidelijk is welke partij of welk standpunt heeft gewonnen. Bij een meerpartijensysteem worden coalitieregering gevormd. Momenteel is het gebruikelijk dat een dergelijke regering als eenheid naar buiten treedt. Dit zorgt ervoor dat de machtsstructuren niet zichtbaar zijn. Als de partijen in de coalitie echter telkens hun tegenstellingen zichtbaar maken, zal dit de samenwerking niet ten goede komen. Het meerpartijensysteem heeft wel dusdanige voordelen voor politieke representatie en participatie dat dit voordelig is voor het model.

De partijen die deel uit maken van de coalitie zouden bij besluiten kenbaar moeten maken dat zij achter het besluit staan voor de samenwerking binnen de coalitie, maar ook wat hun eigenlijke standpunt is. Het moet telkens duidelijk zijn wat in de onderhandelingen is besloten.

Deliberatieve fora

Centrale actie

Zoals al kort beschreven bij de rol van de burgers binnen de nieuwe positie (paragraaf 5.2), zullen er deliberatieve fora worden georganiseerd vanuit de overheid. Burgers zullen worden gevraagd een paar keer per jaar plaats te nemen in een dergelijk forum. Deze fora worden georganiseerd vanuit de overheid en bevinden zich dan ook op de scheidslijn van de beide niveaus.

Doel

Het doel van deze fora is het verkrijgen van input voor de bestuurders. Een dergelijke formele deliberatiestructuur is handig, naast de meer informele structuur van het publieke debat, omdat het de politieke instituties concrete input kan bieden indien deze niet voortkomt vanuit het publieke debat. De politieke instituties kunnen meer richting geven aan de onderwerpen die zullen worden besproken binnen deze fora. Op die wijze weten ze zeker dat voordat een besluit zal worden genomen, dit besproken is door burgers.

“[A]ctual public debate frequently falls short of the ideal of deliberation and public reason. Under more ideal conditions, participants would take each others’ claims, explanations, reasons, proposals, and argument seriously.” (Fung, 2003: 341). De organisatie van de deliberatieve fora vormt een goede toevoeging op het ongestructureerde publieke debat.

Door dergelijke fora te organiseren kan worden verzekerd dat iedere burger minstens op minimale wijze participeert binnen het deliberatieve proces.

Praktische invulling

Een, niet noodzakelijk, idee kan zijn dat burgers hun gebieden van interesse en expertise kenbaar maken. Wanneer er bijvoorbeeld zal worden gedelibereerd over een besluit waarvoor technische kennis op z'n minst handig is, kunnen burgers met die achtergrond worden uitgenodigd.

Mocht de deliberatie echter abstracter zijn en meer gericht zijn op een bepaalde toekomstvisie, kan juist voor een gemêleerd gezelschap worden gekozen, opdat verschillende visies vanuit verschillende hoeken naar voren kunnen komen.

Deze fora kunnen op lokaal en nationaal niveau worden ingevuld. Deze fora worden georganiseerd vanuit de overheid en bevinden zich dan ook op de scheidslijn tussen de beide niveaus. Het doel van deze fora is het verkrijgen van input voor het parlement en de regering. Wanneer burgers niet deelnemen, worden zij gevraagd ander vrijwillig maatschappelijk werk te doen ter vervanging.¹⁷

Een liberale auteur kan hiertegenin brengen dat het verplichten van deelname aan het deliberatieve forum de keuzevrijheid van het individu inperkt. Volgens hen moet individuele vrijheid zwaarder wegen dan de democratische idealen van gelijkheid en participatie (Lacroix, 2007). De keuzevrijheid wordt inderdaad ingeperkt, zij het in zeer beperkte mate. Is deze inperking problematisch? Ik meen van niet. Allereerst is de tijdsinvestering die wordt gevraagd zeer klein. Als men inziet dat de democratische samenleving alleen effectief is wanneer de burgers hun steentje bijdragen, is twee keer per jaar deelnemen in een forum of vervangend werk eerder te weinig dan te veel. Er zou uiteraard dispensatie zijn voor burgers voor wie het vanwege gezondheidsredenen wel een te grote investering is.

Het mag de burgers ook gemakkelijk worden gemaakt. Met huidige technieken is het geen vereiste dat alle deelnemers fysiek bijeenkomen. Voor burgers voor wie het onpraktisch is om de reis te maken kan ook deelname via de webcam worden geregeld.

Ten tweede heeft de burger wel de keuze wat betreft in welk forum hij of zij plaatsneemt. Stel, een burger krijgt tien uitnodigingen per jaar. Hiervan mag hij of zij er acht afwijzen. Zo heeft de burger keuzevrijheid wat betreft het onderwerp dat hem of haar het meest interesseert en de periode van het jaar die het beste uitkomt. Ook wanneer de burger toch heeft verzuimd en een

¹⁷ Voor sommige beroepen geldt dat die maatschappelijk relevant worden geacht, zoals dat van een arts. Hier wordt over gesproken in een webdiscussie tussen Richard Dagger en Jason Brennan. (zie <http://bloggingheads.tv/search?t=Dagger>). Enkel het uitoefenen van dat beroep zal echter niet tellen als vervanging voor deelname aan het deliberatieve forum. Een van de doelen van de fora is dat burgers in contact komen met andere burgers waarmee ze anders niet in contact zouden komen.

vervangende taak moet doen, geldt dat er sprake is van keuzevrijheid wat betreft de invulling van de taak.

Wanneer binnen een samenleving het altijd dezelfde burgers zijn die van zich laten horen, betekent dit een verschraving van het debat. Een democratische samenleving is niet effectief als bepaalde burgers zich niet inzetten voor de samenleving.

In een democratische samenleving worden ook andere zaken verplicht gesteld die voor burgers min of meer vanzelfsprekend zijn. Zo zijn burgers verplicht hun belasting te betalen en burgers in de Verenigde Staten hebben bijvoorbeeld de plicht om deel te nemen aan juries bij rechtszaken (Lijphart, 2010). "Indeed, no democracy can or should be expected to completely free its citizens from obligations and duties." (Engelen, 2007: 30). Dit betekent niet dat in een democratische samenleving alles van burgers kan worden gevraagd en verwacht, maar een minimum om het systeem in stand te houden mag wel worden gevraagd. Democratische rechten brengen ook plichten met zich mee. Voor mij is de conclusie dat er slechts een kleine bijdrage wordt verlangd en dat het dus niet erg is dat de burger hiertoe wordt verplicht.

Een tegenwerping tegen verplicht participeren die wel van belang is voor dit model is dat het verplichte karakter een *averechts effect* kan hebben (Van der Meer & Van Deth, 2010). Wanneer burgers door het politieke systeem worden gedwongen te participeren, terwijl zij dat niet vrijwillig willen doen, kan dit zorgen voor minder vertrouwen in en tevredenheid met het systeem. Door burgers zoveel mogelijk zelf te laten kiezen wanneer en over welk onderwerp zij participeren door te delibereren wordt dit ondervangen.

De meest fundamentele weerlegging van dit liberale tegenargument is echter een instrumenteel argument. Voor een gezonde democratie, wat een collectief goed is dat in het voordeel is van de burgers, dient iedere burger een "steentje ... bij te dragen" (Engelen, 2005: 14).¹⁸ "Precies omdat iedereen belang heeft bij een goed functionerende democratie, vat ik participatie niet op als een vrijblijvend recht, maar als een plicht van elke burger tegenover de samenleving" (ibid.: 15). De burgers die niet participeren zijn *free riders* van het democratische systeem en een systeem zal ten onder gaan als er te veel *free riders* zijn. Het democratische systeem veronderstelt activiteit: er moeten altijd burgers bereid zijn zich verkiesbaar te stellen. Daarnaast zouden te veel *free riders* ertoe leiden dat onvoldoende burgers begrip hebben voor elkaars positie, wat kan leiden tot antagonisme. Daarnaast garandeert participatie ook dat minder bevoorrechte groepen wel worden gehoord en ook hun belangen in het parlement worden meegewogen (Engelen, 2007; Lijphart, 2010).

¹⁸ Engelen hanteert deze argumentatie in principe voor stemplicht. Hij laat echter merken dat hij verdergaande participatie in principe beter vindt. Argumenten die voor stemplicht worden gebruikt kunnen ook betrekking hebben op andere vormen van participatie.

Wanneer onvoldoende burgers participeren vergroot dit ongelijkheden tussen het electoraat en de vertegenwoordigers. Dergelijke ongelijkheden ondermijnen de legitimiteit van de liberale samenleving (Lacroix, 2007). Participatie van burgers gaat willekeur en overheersing in het besluitvormingsproces tegen (Magnette, 2006).¹⁹ Wanneer participatie niet verplicht is zal dit er toe leiden dat degenen die participeren, diegenen zijn die van nature al meer betrokken zijn bij, en kundig binnen, het democratische systeem. Dit zou de al minderbedeelde groepen alleen maar meer benadelen. Dit is onder andere door Lijphart (2010) empirisch aangetoond voor de opkomst bij verkiezingen. Stemplicht, of opkomstplicht, heeft een eerlijkere vertegenwoordiging en meer gelijkheid tot gevolg (Engelen, 2007). Niet verplichte participatie leidt tot ongelijke participatie en ongelijke participatie schaadt het liberale en democratische ideaal van gelijkheid.

Democratie is een publiek goed, het is in het voordeel van alle burgers. Bij een publiek goed komen echter ook collectieve actieproblemen om de hoek kijken, die het beste kunnen worden voorkomen door participatie te verplichten (Hill, 2002) (zie de bespreking van het *prisoners dilemma* in paragraaf 5.1).

Er zijn drie groepen burgers die niet aan de participatieplicht hoeven te voldoen. Allereerst zijn dat burgers die door een geestelijke of lichamelijke handicap niet in staat zijn om te participeren. Ten tweede zijn het burgers die om gewetensredenen niet binnen het democratische systeem willen participeren. Deze *conscientious objectors* kunnen politieke redenen aandragen voor hun weigering (Hill, 2002). “[T]o dismiss their concerns is to miss the whole point of democracy.” (ibid.: 446). Onder deze groep vallen bijvoorbeeld de anarchisten. Burgers die om niet-principiële redenen niet willen participeren (bijvoorbeeld de reden dat het te veel moeite zou zijn) hebben geen overtuigende redenen om niet te participeren (ibid.).

Ten derde is er de groep burgers die wordt buitengesloten van de samenleving door de rechters. Die groep is in huidige democratische samenlevingen ook buitengesloten van het democratische proces.

¹⁹ Een voorbeeld van een liberale reactie op deze argumenten is Lever, A. (2008). ‘A liberal defence of compulsory voting’: Some reasons for skepticism. *Politics*, vol. 28, no. 1, pp. 61 – 64. In deze thesis wordt de gezondheid van het democratische bestel, dat van belang is voor individuele vrijheid, van groter en fundamenteeler belang geacht.

5.6 Demarcatiecriterium

Hierboven is besproken hoe de institutionele structuur van het nieuwe model moet worden ingevuld. De vraag blijft dan echter of de burgers bij alle besluiten moeten worden geraadpleegd. Hiertoe wordt een demarcatiecriterium gedefinieerd.

Alle besluiten worden uiteindelijk genomen door het parlement. Binnen de formele publieke sfeer wordt gestemd over het besluit. Wanneer binnen het informele publieke debat tot een consensus is gekomen, dient het parlement daarvoor te kiezen. De stemming moet worden beïnvloed door het publieke debat.

Het staat de burgers verder geheel vrij om over elk onderwerp een bijdrage te leveren in het publieke debat, dat zich bevindt in de informele publieke sfeer. Dit kunnen ook onderwerpen zijn die niet door de regering zelf zijn aangedragen, of onderwerpen waarbij de burgers in de eerste instantie niet worden gevraagd erover te delibereren.

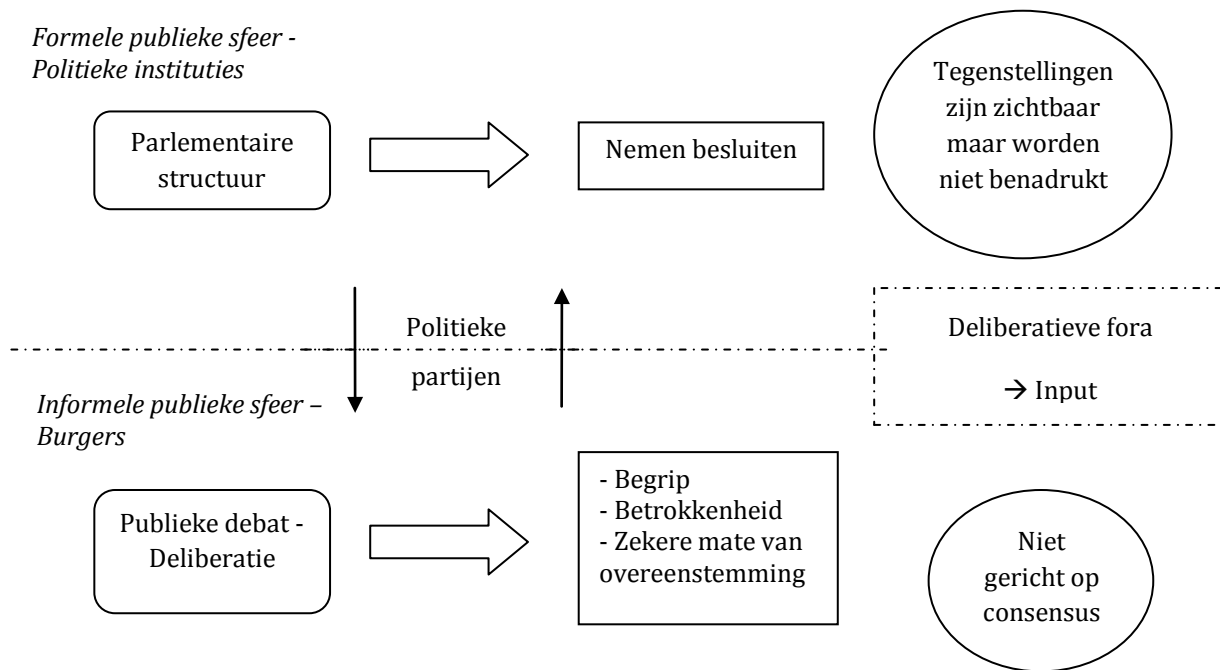
Het demarcatiecriterium omvat verder het uitsluiten van bepaalde besluiten. Aangezien het democratische ideaal van het benaderen van zelfbestuur van het volk aan de basis ligt van dit model, zullen burgers over zoveel mogelijk zaken mogen meepraten. Er zijn echter wel uitzonderingen.

Het eerste geval gaat om beslissingen waarbij haast is geboden. De beslissing kan in dit geval aan de overheid en het parlement worden overgelaten. Het duurt dan te lang wanneer de burgers moeten worden geraadpleegd.

Ten tweede kan het minder nuttig zijn complexe vraagstukken waar burgers weinig informatie over hebben door burgers te laten bespreken (Fung, 2003). Hierbij kan worden gedacht aan besluiten over buitenlands beleid waarbij niet alle informatie openbaar kan worden gemaakt.

5.7 De nieuwe positie samengevat

Met de bovengenoemde nuances kan het model schematisch als volgt worden samengevat:

Het model maakt gebruik van het voorgestelde analytische onderscheid tussen de politieke instituties en de burgers en heeft voor beide niveaus geformuleerd wat de belangrijkste doelen zijn, welke mechanismen daartoe dienen en waarom die van belang zijn. Het belangrijkste voordeel ten opzichte van het deliberatieve model van Habermas dat duidelijk is dat de besluiten uiteindelijk worden genomen binnen de formele publieke sfeer. Daarnaast is het streven niet consensus, waardoor de kans op hegemonie van bepaalde standpunten minder groot is geworden. Daardoor zullen de besluiten meer legitiem zijn. Het belangrijkste voordeel ten opzichte van het agonistische model van Mouffe is dat door het begrip dat voortkomt uit de deliberatie, de kans op gewelddadig conflict in de samenleving minder groot is dan in het agonistische model. Hoewel uiteraard is geprobeerd om het model zo nauwkeurig mogelijk te beschrijven, is het zeer waarschijnlijk dat sommige praktische zaken over het hoofd zijn gezien.

Gezien de grote rol die in het model is weggelegd voor burgers zou men kunnen verwachten dat veelvuldige referenda onderdeel uitmaken van het model. Hoewel de dialoog tussen burgers van groot belang is en deze van invloed moet zijn op de uiteindelijke besluiten, zijn veel politieke beslissingen té gecompliceerd voor een referendum. Hoewel referenda dus wel mogelijk zijn binnen het model, moeten ze niet een te belangrijk middel zijn.

In de inleiding van dit hoofdstuk is al aangegeven dat het contra-intuïtief is om zulke tegenstrijdige modellen als het deliberatieve en het agonistische democratische model te combineren. Er is beargumenteerd dat het wel mogelijk is doordat de modellen niet binnen

dezelfde publieke sfeer worden gecombineerd, maar doordat het deliberatieve model is gebruikt ter invulling van de informele publieke sfeer en het agonistische model ter invulling van de formele publieke sfeer. In de hoofdstukken 3 en 4 zijn verschillende redenen aangegeven waarom een puur deliberatieve of puur agonistische invulling van de samenleving niet toereikend zou zijn. Maar waarom zou een omgekeerde invulling van de publieke sferen niet beter zijn? Waarom zou het niet beter zijn als de informele publieke sfeer op agonistische wijze zou worden ingevuld en de formele publieke sfeer op deliberatieve wijze? In dat geval zouden de sferen niet op elkaar aansluiten.

Beeld u in dat burgers zich in het publieke debat zouden richten op hun tegenstellingen en deze zouden benadrukken, terwijl de politici binnen de politieke instituties proberen tot een consensus te komen door te delibereren. Als de burgers zich tot elkaar zouden verhouden als tegenstanders, zouden zij een consensus die is bereikt tussen de politici niet accepteren als legitiem. Daarnaast is het zeer onwaarschijnlijk dat de politici tot een consensus zullen komen, wanneer zij zeer tegengestelde groepen burgers representeren. Wanneer de politieke structuur niet representatief zou zijn, bestaat er een kans dat de politici tot een consensus zouden komen. De burgers zouden dan waarschijnlijk ontevreden zijn met de besluitvormingsprocedure. Zoals al aangegeven, zien de burgers elkaar als tegenstanders en daarom zouden zij een consensus dus niet als legitiem beschouwen. Daarnaast hebben zijzelf niet deelgenomen aan het deliberatieve proces en zijn hun meningen dus niet getransformeerd.

In het volgende hoofdstuk zal worden nagegaan of in de cases die in de inleiding zijn besproken, namelijk het integratiedebat in Nederland, de taalstrijd in België en het abortusgeweld in de Verenigde Staten, de nieuwe positie verschil zou kunnen maken.

6. De nieuwe aanpak in de praktijk

In de inleiding zijn drie verschillende voorbeelden van onenigheid of conflict binnen een samenleving geschetst. Hoewel binnen de politieke theorie een ideaal model kan worden geschetst dat misschien niet kan worden geïmplementeerd, maakt het een theoretisch valide model wel sterker wanneer het aannemelijk is dat het mogelijk is het daadwerkelijk te implementeren, omdat het anders het holle frasen blijven. Een model of theorie moet een zekere aansluiting hebben op de werkelijkheid. Het formuleren van abstracte principes heeft alleen zin als de mogelijkheid bestaat dat deze in de praktijk kunnen worden gebruikt, anders zullen deze mensen niet aanspreken.

Politieke theorie moet de mogelijkheid hebben om een spiegel te zijn voor de werkelijkheid. Een model is dus niet alleen succesvol als het direct kan worden toegepast in de samenleving. Het zal wel meer invloed hebben als het in lijn is met menselijke intuïties.

Om van het in hoofdstuk 5 beschreven delagonistische model te onderzoeken of het ook mogelijk en effectief kan zijn als het wordt geïmplementeerd, zal gebruik worden gemaakt van de drie cases die in de inleiding zijn beschreven. Door middel van een gedachte-experiment zal worden gekeken of de nieuwe positie ervoor kan zorgen dat het conflict binnen de politiek op adequate wijze wordt opgepakt.

Het is van belang om niet enkel te bekijken wat de nieuwe positie kan betekenen voor deze voorbeelden maar ook wat de posities van Habermas en Mouffe zouden betekenen binnen het voorbeeld. Zonder een dergelijke 'nulmeting' is niet te bepalen of de nieuwe positie daadwerkelijk iets toevoegt aan het huidige debat. Het nieuwe model moet een verbetering zijn van de posities van Habermas en Mouffe, wil het relevant zijn voor het theoretische debat.

6.1 Nederland

In Nederland is er veel onenigheid over het immigratie- en integratiedebat. Er is debat over de betekenis van integratie en welke richting er aan moet worden gegeven. Het debat is gericht, binnen de Nederlandse traditie van het poldermodel, op het vinden van consensus en heeft een technische inslag. Het gaat vaak over definities en de invulling die in de praktijk aan het begrip moet worden gegeven (Van der Valk, 2002). Bij de Nederlandse casus is aangegeven dat hier sprake is van een retorisch debat. Hoewel er wel degelijk problematiek aan ten grondslag ligt, richt het debat zich vooral op de definitie van begrippen. Door het gebruik van taal binnen het debat worden de groepen gescheiden in autochtonen en allochtonen, zelfs wanneer de immigranten zich inzetten om te integreren. De tegenstellingen worden dus benadrukt door het publieke en politieke debat.

Agonistisch model

Het is, in het licht van Mouffes model, interessant om op te merken dat dit debat heftiger is geworden na de val van de Paarse kabinetten. In deze kabinetten was er sprake van een nadruk op consensus, via het Nederlandse poldermodel. De Paarse kabinetten waren brede coalities van de partijen PvdA, VVD en D66 (Koninklijke Bibliotheek, 2012). Mouffe zou aangeven dat door de nadruk op consensus, de tegenstellingen binnen de samenleving onvoldoende tot uitdrukking zijn gekomen. De opkomst van populistische partijen na deze periode zou dan ook niet verrassend zijn (Mouffe, 2005). Het zou een tegenreactie zijn op het ontkennen van die tegenstellingen, die in de natuur van de mens zitten en aan de basis liggen van de samenleving.

Wat voor het model van Mouffe lastig is aan deze casus is dat er geen overeenstemming lijkt te zijn tussen de autochtonen en de allochtonen over democratische waarden. De immigranten, waar het in het debat over gaat, komen veelal uit landen die geen democratische cultuur kennen. Voor het goed functioneren van Mouffes model zouden zij zich de democratische waarden, van het land waar zij naartoe zijn geïmmigreerd, eigen moeten maken. Doordat binnen Mouffes model echter geen aandacht is voor de burgers als zodanig, is het onduidelijk of dat zal slagen. In haar model is geen motivatie geformuleerd om deze burgers daarbij te helpen. Zolang er binnen de samenleving geen overeenstemming is over de democratische waarden en instituties, valt de basis van Mouffes model weg.

Mouffe hecht in haar model geen belang aan dat burgers met elkaar in dialoog gaan om, na de institutionalisering, gezamenlijk deze politieke instituties vorm te geven, hoewel zij wel erkent dat deze politieke instituties ter discussie kunnen blijven staan. De enige manier om de behoefte aan verandering van de instituties aan te kaarten, is echter via de politiek. Doordat de immigranten kennis moeten maken met het voor hen nieuwe politieke systeem, zal het onvoldoende succesvol zijn hen meteen in de formele instituties te laten participeren en daar hun wensen kenbaar te laten maken. Zij zullen eerst in de informele sfeer gevoel moeten krijgen voor hoe het systeem functioneert. Binnen Mouffes model is hier geen aandacht voor.

Hoewel Mouffes model dus wel de opkomst van het debat kan verklaren, is het onduidelijk of haar model daadwerkelijk een oplossing zou bieden in dit debat. Mouffes opvatting over politiek zou de tegenstellingen tussen autochtonen en allochtonen alleen maar versterken, waardoor integratie wordt bemoeilijkt. Daarnaast zal het voor allochtonen in eerste instantie lastig zijn meteen in de formele instituties te participeren. Het lijkt er dus op dat Mouffes model geen daadwerkelijke oplossing zou bieden voor dit conflict.

Deliberatief model

Bij Habermas hebben de immigranten de kans om gehoord te worden en te participeren. Gezien de vrijblijvendheid van Habermas' model is het echter de vraag of de immigranten daadwerkelijk de stap zullen zetten deel te nemen aan het publieke debat, wanneer zij dit niet gewoon zijn.

Wanneer de uitkomst van de deliberatie consensus moet zijn, is het onwaarschijnlijk dat minderheden, waaronder immigrantengroepen, een belangrijke rol kunnen spelen in het besluitvormingsproces. Habermas' visie op rationaliteit houdt in dat deelnemers in het debat kunnen refereren aan bekende waarden om hun argument duidelijk te maken. Gezien de voor Nederlanders al gauw exotische achtergrond van immigranten bestaat de kans dat zij, wanneer ze nog onvoldoende bekend zijn met de Nederlandse waarden en cultuur, niet voldoende refereren aan waarden die voor autochtone deelnemers begrijpelijk zijn.

Omdat zij in de minderheid zijn en in de praktijk deliberatie nooit geheel machtsvrij zal zijn, vergroot dit ook de kans dat hun inbreng in het debat weinig invloed zal hebben.

Delagonistisch model

Binnen de nieuwe positie wordt van de immigranten gevraagd om te participeren in de deliberatieve fora, waardoor de stap om in het informele debat te participeren voor hen kleiner wordt gemaakt. Zodra de stap is gezet zal dit de integratie bevorderen.

Hier kan tegenin worden gebracht dat, doordat deze fora formeel zijn en vanuit de overheid worden georganiseerd, de stap juist heel groot is. Zij zouden in de uitnodiging voor hun deelname kunnen worden gewezen op de mogelijkheid om op informeler te participeren, bijvoorbeeld binnen de gemeente en in het publieke debat.

Hoewel de politieke instituties niet per definitie iets toevoegen aan de oplossing van het conflict, maakt de uitnodiging om te participeren in het publieke debat de stap voor de immigranten naar de politieke instituties wel kleiner. Uiteraard kunnen zij (zodra ze de Nederlandse nationaliteit hebben) stemmen tijdens verkiezingen en een partij oprichten voor de representatie van hun belangen.²⁰

6.2 België

²⁰ De afgelopen paar jaar is er een groeiende angst voor de salafistische moslim beweging in onder andere Nederland. Deze ultraorthodoxe leer zorgt ervoor dat deze gelovigen zich buiten de maatschappij plaatsen. Dit is problematisch voor het democratische proces. Hun toewijding tot deze leer, staat hun integratie in de weg (Nu.nl, 2007). Door hen toch bij het proces te betrekken, komen ze in aanraking met de democratische waarden (Meijer, 2007). Zo kan worden geprobeerd hen te betrekken bij de samenleving als goede burger.

Het conflict dat is beschreven met betrekking tot België is de taalstrijd tussen Vlaanderen en Wallonië. Ook in deze casus lijken de politieke instituties het conflict eerder te verergeren dan te verhelpen.

Agonistisch model

Met betrekking tot het model van Mouffe is het interessant om allereerst op te merken dat, hoewel er misschien wel bepaalde democratische waarden worden gedeeld, de politieke instituties zeer gescheiden zijn. Het politieke systeem is versnipperd doordat alle verschillende niveaus hun eigen instituties kennen. Men zou dus kunnen stellen dat het gebrek aan eenheid van de politieke instituties tegenhoudt dat het taalconflict binnen het parlement wordt beslecht. België kent naast de gescheiden instituties ook een gezamenlijk parlement.

De extreem rechtse Vlaamse partij het Vlaams Blok, een partij die een belangrijke rol speelde in het conflict, voert geen politiek zoals Mouffe voorstelt met haar model. Waar Mouffe de waarden van vrijheid en gelijkheid als democratische basiswaarden aanmerkt, is het Vlaams Blok veroordeeld wegens racisme (BBC News, 2004). Deze partij lijkt verder de legitimiteit van haar tegenstanders en de mogelijkheid om het conflict via de politieke instituties te beslechten niet te erkennen.

“[The Flemish political] elite has eloquently pulled the Flemish population into an awkward nationalist momentum, triggering a Belgian identity crisis, antagonizing the Belgian population and eventually turning institutional reform into a self-fulfilling prophecy. ... the mutual trust has dissipated, reducing the parties’ willingness to compromise.” (Claes & Rosoux, 2010: 2).

Wat potentieel gevaarlijk kan zijn aan het model van Mouffe in deze casus is het feit dat deel van het conflict voortkomt uit een geschiedenis van onderdrukking. Daardoor liggen de tegenstellingen tussen de groepen al gevoelig en zal het benadrukken van de verschillen averechts werken.

Deliberatief model

Voor het model van Habermas is het waarschijnlijk problematisch dat het conflict om taal draait, een bij dialoog cruciaal element. In principe leren alle Belgische burgers zowel Nederlands als Frans, maar sommigen weigeren in een andere dan hun ‘eigen’ taal te spreken. De conflicterende groepen zullen waarschijnlijk niet tot een consensus komen, omdat de communicatie überhaupt al een conflicterend punt is.

Delagonistisch model

Ook voor het nieuwe model is dit een ingewikkelde casus. Het is wel een grote vooruitgang ten opzichte van het model van Mouffe, omdat de conflicterende burgers wel met elkaar in contact komen en de tegenstellingen niet worden benadrukt.

Zoals echter ook al opgemerkt bij Habermas blijft het problematisch dat het conflict juist om datgene draait wat ook binnen het nieuwe model van belang is: de taal die centraal staat bij deliberatie. Dat de deliberatie niet op consensus gericht is, is een verbetering ten opzichte van Habermas' model, omdat de deelnemers hun positie kenbaar kunnen maken zonder dat ze met de andere groep tot een eenduidige positie moeten komen.

Dit debat zal echter niet snel tot een oplossing komen. Er is geen duidelijke verbetering ten opzichte van Habermas' deliberatieve model. Wel zou het agonistische model gevaarlijk zijn in dit conflict.

6.3 Verenigde Staten

Door het geweld dat binnen het conflict over het abortusvraagstuk in de Verenigde Staten (VS) is gebruikt, is deze casus problematisch voor democratietheorie. De staat heeft namelijk eigenlijk als taak zijn burgers te beschermen.

Agonistisch model

Het model van Mouffe biedt volgens Goi (2005) een goede methode om dit conflict binnen de samenleving te beslechten. Doordat de posities duidelijk kenbaar worden gemaakt, wordt dit fundamentele conflict erkend. Is het echter voor deze fundamentele vraagstukken, die raken aan de levensovertuigingen van de groepen binnen de samenleving, niet gevaarlijk om er enkel over te stemmen en de tegenstellingen te benadrukken? “[I]t is the highly personal and emotional content of the abortion debate — not the theory or the numbers or the science — that fires it up and makes it such a potent and painful issue.” (Torregrosa, 2011). De verliezende groep zal zich niet bij de stemming neerleggen wanneer het punt voor hen zo fundamenteel is. In een democratische staat hebben zij het recht hun zienswijze alsnog kenbaar te maken, maar dit kan hen ervan overtuigen dat de politieke instituties dit conflict niet kunnen oplossen. Misschien dat ze daarom naar gewelddadige methoden hebben gegrepen.

Deliberatieve model

Het is lastig om te zien hoe deliberatie een uitkomst zou bieden voor dit conflict omdat het onwaarschijnlijk is dat partijen die zo fundamenteel tegenover elkaar staan, naar elkaars standpunten zullen luisteren met een open houding.

“The depth of feelings stirred by this dispute, the hostility that the opposing sides display toward one another, and the periodic outbreaks of violence have made it difficult to see how deliberation could provide any insight or help us achieve a rational consensus on what kind of legislative measures are appropriate concerning abortion.” (Goi, 2005: 55).

Omdat binnen het model van Habermas geen voldoende waarborg is dat deze partijen de dialoog zullen aangaan, het moet immers hun eigen initiatief zijn, is de kans klein dat de groepen binnen zijn model een oplossing zouden vinden. Des te meer omdat een rationele consensus in zulke fundamentele gevallen misschien wel onmogelijk is.²¹

Delagonistisch model

De nieuwe positie biedt interessante mogelijkheden. De groepen kan worden gevraagd gezamenlijk deel te nemen aan een deliberatief forum over dit vraagstuk. Ze moeten dan de dialoog met elkaar aangaan. Het blijft dan uiterst onwaarschijnlijk dat ze elkaars standpunten zullen overnemen, of dat ze een overeenstemming zullen bereiken. Ze krijgen echter wel inzicht in elkaars standpunten en redenen daarvoor, waardoor ze elkaar als politieke tegenstanders kunnen beschouwen. Aangezien het doel van de deliberatie niet het vinden van consensus is, hoeft de dialoog ook niet verder te gaan dan dat. Daarna kan binnen de politieke instituties worden besloten.

Hier geldt in zekere mate wel hetzelfde probleem als bij Mouffe; zal de verliezende partij zich neerleggen bij de uitkomst, terwijl deze zo fundamenteel tegen zijn of haar levensovertuiging indruist? Een mogelijkheid is om binnen de deliberatie niet alleen het fundamentele punt te bespreken, maar ook bepaalde randvoorwaarden. In meerdere landen hebben de tegengestelde partijen bijvoorbeeld kunnen instemmen met een bepaalde grens tot wanneer een embryo mag worden geaborteerd of de situatie waarbij het mogelijk is, bijvoorbeeld na verkrachting, of als de moeder door de zwangerschap in levensgevaar komt.

Hoewel Goi zelf de keuze maakt voor het agonistische model, geeft ze wel aan:

²¹ Ik noem deze casus hier fundamenteel omdat het duidelijk is dat hier, naast puur politieke standpunten, ook twee verschillende levensvisies tegenover elkaar staan.

“While deliberative democracy does have something important to contribute to the development of a mutually acceptable arrangement concerning this controversial issue, it is not sufficient on its own to address the nature of this conflict. What is required is a recognition that this confrontation ... extends into a confrontation between incommensurable systems of belief that need to be acknowledged by any theory that purports to address this conflict. This recognition is best provided by a mode of interaction described as agonal rather than deliberative, in that it does not assume that the interaction is aimed at achieving a consensus, and therefore must be undertaken within the boundaries of some form of public reason.” (Goi, 2005: 55).

Voor Goi lijkt de nieuwe positie het beste van de twee werelden. Binnen het nieuwe model is consensus immers niet het doel van de deliberatie en kan het onderliggende conflict wel worden blootgelegd en wordt er uiteindelijk een beslissing genomen op basis van die tegenstelling.

6.4 Conclusie

Het delagonistische model lijkt in de besproken cases een verbetering te zijn ten opzichte van de modellen van Mouffe en Habermas. Er is sprake van duidelijke en geïnstitutionaliseerde wisselwerking tussen de deliberatie tussen de burgers, die leidt tot begrip en betrokkenheid, en de besluiten van de politieke instituties, die de machtsverhoudingen zichtbaar maken. Daar in het delagonistische model zowel aandacht is voor de rol van de burgers als voor de rol van de politieke instituties, doordat consensus niet het doel is van de deliberatie maar machtsstructuren wel zichtbaar worden en doordat tegenstellingen wel worden benoemd maar niet worden benadrukt, biedt het delagonistische model een uitkomst voor bepaalde conflicten, die noch het agonistische model, noch het deliberatieve model biedt.

Het abortusvraagstuk binnen de VS heeft de vraag opgeworpen of alle vraagstukken geschikt zijn om in de nieuwe positie door de delibererende burgers te laten bespreken. Aangezien het doel niet consensus is en de groepen expliciet kunnen worden uitgenodigd om de dialoog toch aan te gaan, kan er wel begrip ontstaan. Het is wel onwaarschijnlijk dat over dergelijke vraagstukken ook een gedeeltelijke overeenstemming zal ontstaan.

7. Conclusie

In deze thesis is een poging gedaan een nieuw antwoord te formuleren op de vraag: *op welke wijze kan binnen de pluralistische samenleving een politiek besluit worden genomen zonder dat het onderliggende conflict escaleert of wordt ontkend?*

Allereerst zijn de visies op deze vraag van Carl Schmitt, Chantal Mouffe en Jürgen Habermas besproken. Er is geconcludeerd dat geen van deze posities een adequaat antwoord weet te formuleren op de onderzoeksvraag.

Schmitt beschrijft een antagonistisch model voor de politieke besluitvormingsprocedure. De antagonistische relatie, de relatie tussen vriend en vijand, vormt de basis voor de politieke samenleving. Deze relatie maakt deel uit van de menselijke natuur. Omdat deze relatie extreem is, zij draagt te allen tijde het risico van gewelddadig conflict met zich mee, kan alleen een homogene staat stabiel zijn. Dit model is in deze thesis besproken omdat deze theorie de basis vormt voor de theorie van Chantal Mouffe. Omdat het model echter niet verenigbaar is met de pluralistische staat, is dit model verder niet behandeld.

Mouffe beschrijft een agonistisch model voor de politieke besluitvormingsprocedure. Zij geeft, net als Schmitt, aan dat de natuur van de mens antagonistisch is. Haar model verenigt deze premisse echter met het bestaan van de pluralistische staat. Om de burgers van vijanden te transformeren in tegenstanders moeten de burgers de democratische basiswaarden en de politieke instituties overeenkomen. Als zij instemmen met de instituties zullen daar legitieme besluiten uit voortkomen. Politieke besluiten moeten worden genomen door binnen de politieke arena de tegenstellingen te benadrukken. Hier schuilt een gevaar in. Binnen haar model heeft Mouffe met name aandacht voor de rol van de politieke instituties en minder voor de rol van de burgers. Doordat burgers bij de politieke instituties zien dat de tegenstellingen worden benadrukt, worden deze legitiem en bestaat het risico dat de agonistische relatie weer terugverandert in een antagonistische relatie. Wanneer zij elkaar weer als vijanden beschouwen, zullen zij de besluitvormingsprocedure niet meer als legitiem zien. Een vijand kan immers niet op politieke wijze worden bestreden. Dit gebrek komt voort uit Mouffes gebrek aan aandacht voor de burgers, de informele publieke sfeer.

Habermas verdedigt een deliberatief model voor de politieke besluitvormingsprocedure. Door middel van dialoog kunnen de burgers tot een consensus komen. Deze consensus is mogelijk doordat er een abstracte waarheid bestaat. Habermas heeft als de implementatie van de deliberatie het twee-sporen-model voorgesteld. In de publieke sfeer kunnen de burgers delibereren en dit wordt gecombineerd met politieke instituties waarbinnen besluiten worden genomen. Over de invulling van de politieke instituties is Habermas echter niet expliciet. Door de omvang van de moderne staat is het onwaarschijnlijk dat deliberatie tot consensus zal leiden. Er

is dus een aanvullende procedure nodig om tot het uiteindelijke besluit te komen. Om te zorgen dat dit besluit als legitiem wordt beschouwd, moet deze de deliberatie in zijn waarde laten, anders is deze zinloos geweest. Daarnaast moet ervoor worden gewaakt dat de burgers niet ontevreden raken met de politieke instituties wanneer het deliberatieve proces niet perfect is. Niet alle burgers kunnen deelnemen aan de deliberatie waardoor het besluitvormingsproces voor hen ondoorzichtig is. Burgers kunnen dan de legitimiteit van de besluiten in twijfel trekken. Dit gebrek komt voort uit Habermas' gebrek aan aandacht voor de politieke instituties, de formele publieke sfeer.

In de modellen van Habermas en Mouffe komt dit gebrek voort uit een ontbrekend analytisch onderscheid tussen de rol van de burgers, de informele publieke sfeer, en de rol van de politieke instituties, de formele publieke sfeer. Een model over politieke besluitvorming moet met beide niveaus rekening houden, omdat de implementatie van het model anders ernstige gevolgen kan hebben. Er bestaat dus behoefte aan een nieuw model dat rekening houdt met dit onderscheid.

Dit nieuwe, delagonistische model is ontworpen als een sterk democratisch model waarbij het analytische onderscheid tussen de twee sferen duidelijk is aangebracht. Dit delagonistische model beschrijft een deliberatieve rol van de burgers binnen het publieke debat, de informele publieke sfeer, en een afgezwakte agonistische rol voor de politieke instituties, waar uiteindelijk besluiten worden genomen en de machtsstructuren duidelijk zijn, de formele publieke sfeer, en het beschrijft de wisselwerking tussen deze twee sferen. Het doel van de deliberatie binnen de informele publieke sfeer is niet consensus, zoals bij Habermas. Het doel is meer begrip onder de burgers. Wanneer zij in contact komen met elkaar, horen zij waarom medeburgers bepaalde standpunten aanhangen waardoor meer begrip ontstaat. Daarnaast zal het leiden tot betere kwaliteit van besluiten doordat binnen het publieke debat de verschillende argumenten voor en tegen besluiten zijn aangedragen. Maar omdat het onwaarschijnlijk is dat dit debat zal leiden tot een consensus, moet er een aanvullende besluitvormingsprocedure worden vormgegeven. Dit tweede deel van het proces zal plaatsvinden in de politieke instituties. Daar wordt het uiteindelijke besluit genomen. In deze thesis is ervoor gekozen niet af te wijken van de bekende parlementaire structuur. Binnen deze instituties wordt het uiteindelijke besluit genomen door middel van een stemming waarbij de input van het publieke debat moet worden meegewogen.

In dit proces zijn er twee instituties die zich bevinden op de scheidslijn van de formele en informele publieke sfeer. Dit zijn de politieke partijen en deliberatieve fora. Politieke partijen vervullen in het delagonistische model dezelfde rol als zij doen in de huidige democratische staten. Een partij maakt politieke zaken inzichtelijker voor haar achterban, zorgt voor vertegenwoordigers in het parlement en een opstap voor burgers om politiek actief te worden.

De deliberatieve fora zorgen ervoor dat de overheid gestructureerde input kan krijgen vanuit burgers. Onderwerpen waarover te weinig in het publieke debat wordt gesproken kunnen bijvoorbeeld binnen deze fora worden besproken. Daarnaast verplichten deze fora de burgers om te participeren. Dit is een waarborg dat alle burgers met andere burgers in contact komen en delibereren.

Om een daadwerkelijke bijdrage te zijn aan het theoretische debat moet het delagonistische model een verbetering zijn ten opzichte van de modellen van Mouffe en Habermas. Het omvat elementen van beide modellen. De informele publieke sfeer, waar de burgers zich bevinden en hun rol hebben, is deels ingericht volgens het deliberatieve model, terwijl de formele publieke sfeer, waar de politieke actoren zich bevinden, deels is ingericht volgens het agonistische model. Zoals in hoofdstuk 5 al is aangegeven, is het contra-intuïtief om deze twee modellen te combineren die gebaseerd zijn op zulke fundamenteel verschillende premissen. Toch worden elementen van beide modellen gebruikt in het delagonistische model. Dat is mogelijk doordat de modellen niet daadwerkelijk worden gecombineerd. De modellen dienen respectievelijk ter invulling van de formele en de informele publieke sfeer.

Het delagonistische model is een vooruitgang ten opzichte van het agonistische model van Mouffe, omdat er een waarborg is geformuleerd waarom burgers elkaar als tegenstanders zullen blijven zien en niet als vijand. Doordat de burgers met elkaar in contact komen via de deliberatie en begrip voor elkaar krijgen, zullen zij elkaar erkennen als legitieme tegenstanders in het politieke proces.

Het delagonistische model incorporeert een belangrijk inzicht van Mouffe: deliberatie moet niet gericht zijn op het vinden van consensus, omdat een perfecte consensus niet tot stand zal komen²² en daarom onderdrukkend zal zijn voor de minderheid die een ander standpunt heeft dan de consensus. Doordat bij een consensus de machtsstructuur niet zichtbaar wordt gemaakt, kan dit frustrerend werken voor de burgers.

Het delagonistische model is een vooruitgang ten opzichte van het deliberatieve model van Habermas, aangezien het ruimte laat om zichtbaar te maken hoe de machtsstructuur ligt. Dat is bevorderlijk voor het democratische proces omdat burgers zo meer inzicht krijgen in het democratische proces; het verbetert de transparantie. De deliberatieve praktijken zijn immers niet gericht op het vinden van consensus maar op het verkrijgen van begrip en het verbeteren van de kwaliteit van de besluiten.

²² Mouffe ontkent de mogelijkheid dat een consensus kan worden bereikt aangezien de politieke samenleving gebaseerd is op antagonistische relaties. Die maken consensus onmogelijk. Mijn positie is dat consensus in theorie wel mogelijk is, er is geen menselijke natuur die deze onmogelijk maakt, maar dat in de huidige praktijk het bereiken ervan zeer onwaarschijnlijk is.

Het delagonistische model incorporeert een belangrijk inzicht van Habermas. Wanneer de tegenstellingen tussen de burgers worden benadrukt, zal dit een negatieve invloed hebben op het democratische proces. Burgers hebben dan immers onvoldoende motivatie om gezamenlijk tot besluiten te komen.

Binnen de pluralistische samenleving kan een politiek besluit worden genomen zonder dat het onderliggende conflict escaleert of wordt ontkend door allereerst de burgers te betrekken in het besluitvormingsproces, door hen te laten participeren in het publieke debat dat zal worden vormgegeven aan de hand van deliberatieve principes. De deliberatie moet dan niet gericht zijn op consensus maar op wederzijds begrip. Vervolgens moet het daadwerkelijke besluit worden genomen binnen de politieke instituties waar partijen hun besluit baseren op de input vanuit het publieke debat, eventuele deliberatieve fora en de groepen die zij representeren.

Het delagonistische model is besproken aan de hand van drie cases: het integratiedebat in Nederland, de taalstrijd in België en het abortusconflict in de Verenigde Staten. Daar is gebleken dat het delagonistische model inderdaad een verbetering is ten opzichte van de modellen van Mouffe en Habermas, maar dat ook dit model niet alle soorten conflict aan kan. Doordat het model afhankelijk is van dialoog tussen de burgers is het bijvoorbeeld van belang dat de tegenovergestelde groepen de dialoog met elkaar willen aangaan. Daarnaast is het daarom ook van belang dat een gemeenschappelijke taal wordt gesproken.

De grootste zwakte van het delagonistische model is dat het uitgaat van burgers die redelijk zijn. Het deliberatieve proces in de informele publieke sfeer zou leiden tot begrip tussen de burgers. Daarvoor moeten de burgers echter wel een open houding aannemen voordat zij de dialoog met elkaar aangaan. Daarnaast moeten zij hun standpunten zodanig formuleren dat deze bekritiseerbaar zijn voor andere burgers. Het is onwaarschijnlijk dat alle burgers in een samenleving hiertoe in staat zijn. Het is echter ook arbitrair om een grens te stellen die de groepen uitsluit die hier niet toe in staat zijn.

Daarnaast vraagt burgerschap om een gevoel van maatschappelijke betrokkenheid. In de huidige (Westerse) samenleving is sprake van een hoge mate van individualisme. Dit komt deels voort uit de liberale rechten van vrijheid en gelijkheid. Dit individualisme kan inzet voor de maatschappij in de weg staan. Deze spanning tussen de liberale rechten en de benodigde inzet van het individu als burger is inherent aan het model.

Naast deze spanning bestaat ook de spanning tussen de verschillende invullingen van de sferen. Hoewel het theoretische model hier wel een antwoord biedt, is het onzeker of deze sferen in de praktijk ook zo naast elkaar kunnen bestaan.

In deze thesis is al kort ingegaan op het vraagstuk welk partijstelsel het beste zou zijn voor, aan de ene kant, de participatie van de burgers in het besluitvormingsproces en, anderzijds, het zichtbaar maken van de machtsstructuren. Er is nog geen definitieve keuze gemaakt voor een twee- of meerpartijstelsel. Daarvoor is meer onderzoek nodig. Er is al veel onderzoek gedaan naar de voor- en nadelen van de verschillende systemen, maar niet specifiek voor deze combinatie van een deliberatief publiek debat en een verzwakte vorm van agonisme binnen de politieke instituties.

De theorievorming over mogelijke combinaties van het deliberatieve en het agonistische model staat nog in een beginstadium en kan nog verder worden uitgewerkt. Deze thesis geeft een mogelijke invulling van deze combinatie maar verder onderzoek is nodig. Er zou niet enkel theoretisch moeten worden nagedacht over mogelijke invullingen, maar het zou ook goed zijn als er empirisch onderzoek wordt gedaan naar de combinatie.

Het delagonistische model is het door deze thesis geboden antwoord op de onderzoeksvraag. Hopelijk is het een aanzet om verder na te denken over de empirische aard en de wenselijke vorm van democratische besluitvormingsprocedures binnen de moderne samenleving. Deze thesis is een aanzet om de essentie van democratie tegen het huidige daglicht te houden. Het delagonistische model zorgt voor wederzijds begrip, maar laat ook ruimte voor politiek conflict.

8. Literatuurlijst

- Abizadeh, A. (2005). Does collective identity presuppose an Other? On the alleged incoherence of global solidarity. *American Political Science Review*, vol. 99, no. 1, pp. 45 – 60.
- Arditi, B. (2008). On the political: Schmitt contra Schmitt. *Telos*, no. 142, spring, pp. 7 – 28.
- Arendt, H. (1990). Philosophy and politics. *Social Research*, vol. 57, no. 1, pp. 73 – 103.
- Arendt, H. (1998). *The human condition*. Tweede druk. Chicago: University of Chicago Press.
- Äzdemir, Ç. (2009). Kijk daar heb je een leuke Nieuwe Nederlander. *Trouw*, 1 december 2009. Bron: <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/nieuws/article/detail/1174135/2009/12/01/Kijk-daar-heb-je-een-leuke-nieuwe-Nederlander.dhtml>. Geraadpleegd: 07-06-2012.
- Barber, B. (1984). *Strong democracy*. Berkeley: University of California Press.
- BBC News. (2004). Court rules Vlaams Blok is racist. 9 november 2004. Bron: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3994867.stm>. Geraadpleegd: 12-07-2012.
- Beaufays, J. (1988). A dualist political system? *Publius*, vol. 18, no. 2, bicomunal societies and polities, pp. 63 - 73.
- Benhabib, S. (1996). Toward a deliberative model of democratic legitimacy. In: S. Benhabib (ed.). *Democracy and difference*. Princeton: Princeton University Press.
- Carpini, M., Cook, F. & Jacobs, L. (2004). Public deliberation, discursive participation and citizen engagement: A review of the empirical literature. *Annual Review of Political Science*, vol. 7, pp. 315 – 344.
- Chambers, S. (1996). *Reasonable democracy*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Claes, J. & Rosoux, V. (2010). Belgium, from model to case study for conflict resolution. *United States Institute of Peace – Peacebrief*, 79, February 1, 2010, pp. 1 - 3.
- Cohen, J. (1993). Moral pluralism and political consensus. In: D. Copp, J. Hampton & J. Roemer (eds.), *The idea of democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 270 – 291.
- Cohen, J. (1997). Deliberation and democratic legitimacy. In: J. Bohman & W. Rehg (eds.), *Deliberative democracy. Essays on reason and politics*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, pp. 67 - 91.
- Connolly, W. (1993). Beyond good and evil: the ethical sensibility of Michel Foucault. *Political Theory*, vol. 21, no. 3, pp. 365 – 389.
- Connolly, W. (2008). *Democracy, pluralism and political theory*. S.A. Chambers & T. Carver (eds.). London: Routledge.
- Crick, B. (1999). The presuppositions of citizenship education. *Journal of Philosophy of Education*, vol. 33, no. 3, pp. 337 – 352.
- Dagger, R. (1997). *Civic virtues – Rights, citizenship, and republican liberalism*. Oxford: Oxford University Press.

- De Koster, W., Achterberg, P., Houtman, D. & Van der Waal, J. (2010). Van God los – Post-Christelijke cultureel conflict in Nederland. *Sociologie*, vol. 6, no. 3, pp. 27 – 49.
- De Vries, R. (2010). Politieke, sociale en economische achtergrond en ontwikkelingen. In: *Overzicht van het onderwijsbeleid en onderwijsorganisatie in Vlaanderen*. Brussel: Natalie Verstraete, pp. 17 – 42.
- De Wit, T. (1953). *De onontkoombaarheid van de politiek – de soevereine vijand in de politieke filosofie van Carl Schmitt*. SSN: Nijmegen.
- Dryzek, J. (2005). Deliberative democracy in divided societies: Alternatives to agonism and analgesia. *Political Theory*, vol. 33, no. 2, pp. 218 – 242.
- Duyvendak, J., Pels, T. & Rijkschroeff, R. (2005). A multicultural paradise? The cultural factor in Dutch integration policy. *Paper 3rd ECPR Conference – Open Section*, vol. 31, no. 17, pp. 1 - 15.
- Duyvené de Wit, T. & Koopmans, R. (2005). The integration of ethnic minorities into political culture: the Netherlands, Germany and Great Britain compared. *Acta Politica*, vol. 40, no. 1, pp. 50 - 73.
- Eck, D. (2006). From diversity to pluralism. Bron: http://pluralism.org/pluralism/essays/from_diversity_to_pluralism.php. Geraadpleegd: 28-06-2012.
- Elster, J. (1997). The market and the forum: three varieties of political theory. In: J. Bohman & W. Rehg (ed), *Deliberative democracy – essays on reason and politics*. London: The MIT Press, pp. 3 - 33.
- Engelen, B. (2005). Een dam tegen het leeglopen van democratie: pleidooi voor het behoud van de opkomstplicht. *Ethiek en Maatschappij*. Bron: www.kuleuven.ac.be. Geraadpleegd: 30-06-2012.
- Engelen, B. (2007). Why compulsory voting can enhance democracy. *Acta Politica*, vol. 42, pp. 23 – 39.
- Entzinger, H. (2009). Integratie, maar uit de gratie – Multi-etnisch samenleven onder Rotterdamse jongeren. *Migrantenstudies*, vol. 25, no. 1, pp. 8 – 23.
- Erman, E. (2009). What is wrong with pluralistic antagonism? Reflections on conflict in democratic theory. *Philosophy Social Criticism*, vol. 35, no. 9, pp. 1039 – 1062.
- Finkel, S. (1987). The effects on participation on political efficacy and political support: evidence from a West German Panel. *The Journal of Politics*, vol. 49, pp. 441 – 464.
- Fishkin, J. (1995). *The voice of the people*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Fossen, T. (2012). Review essay - Agonism and the law. *Philosophy and Social Criticism*, vol. 38, no. 3, pp. 327 – 331.
- Fritsch, M. (2008). Antagonism and democratic citizenship. *Research in Phenomenology*, vol. 38, no. 2, pp. 174 – 197.

- Fung, A. (2003). Survey article: Recipes for public spheres: Eight institutional design choices and their consequences. *The Journal of Political Philosophy*, vol. 11, no. 3, pp. 338 - 367.
- Gallagher, M., Laver, M. & Mair, P. (2006). *Representative government in modern Europe – Institutions, parties, and governments*. Vierde editie. New York: McGraw – Hill.
- Gargarella, R. (1998). Chapter 10 – Full representation, deliberation, and impartiality. In: J. Elster (ed). *Deliberative democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 260 – 280.
- Gay, C. (2001). The effect of black congressional representation on political participation. *American Political Science Review*, vol. 95, no. 3, pp. 589 – 602.
- Goi, S. (2005). Agonism, deliberation, and the politics of abortion. *Polity*, vol. 37, no. 1, pp. 54 - 81.
- Gürsözlü, F. (2009). Debate: Agonism and deliberation – recognizing the difference. *The Journal of Political Philosophy*, vol. 17, no. 3, pp. 356 – 368.
- Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action. Volume I: Reason and the rationalization of society*. Translated by Thomas McCarthy. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1996a). Three normative models of democracy. In: S. Benhabib (ed), *Democracy and difference – contesting the boundaries of the political*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, pp. 21 - 30.
- Habermas, J. (1996b). *Between facts and norms – contributions to a discourse theory of law and democracy*. Translated by William Rehg. Cambridge: MIT Press.
- Habermas, J. (1997). Popular sovereignty as procedure. In: J. Bohman & W. Rehg (ed), *Deliberative democracy – essays on reason and politics*. London: The MIT Press, pp. 35 – 65.
- Habermas, J. (1998). Chapter 9: Three normative models of democracy. In: C. Cronin & P. de Greiff (eds.), *The inclusion of the Other: Studies in political theory*. Cambridge: Polity Press, pp. 239 - 252.
- Hackman, J. & Morris, C. (1975). Group tasks, group interaction process, and group performance effectiveness: A review and proposed integration. Bron: http://groupbrain.wjh.harvard.edu/jrh/pub/JRH1975_5.pdf. Geraadpleegd: 10-07-2012.
- Held, D. (2006). *Models of democracy*. Derde editie. Cambridge: Polity.
- Hill, L. (2002). Compulsory voting: Residual problems and potential solutions. *Australian Journal of Political Science*, vol. 37, no. 3, pp. 437 – 455.
- Honig, B. (1995). Toward an agonistic feminism: Hannah Arendt and the politics of identity. In: B. Honig (ed.), *Feminist interpretations of Hannah Arendt*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Hooghe, M. (2003). Participation in voluntary associations and value indicators: the effect of current and previous participation experiences. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 32, no. 1, pp. 47 – 69.
- Houwen, T. (2010). Populist representation and agonistic politics. KU Leuven. Bron: <http://soc.kuleuven.be/web/files/11/72/W11-183.pdf>. Geraadpleegd: 04-06-2012.

- Howarth, D. (2008). Ethos, agonism and populism: William Connolly and the case for radical democracy. *British Journal of Political International Relations*, vol. 10, no. 2, pp. 171 – 193.
- Hupperts, C. (2004). *Grieks – Nederlands woordenboek*. Leeuwarden: Eisma edumedia.
- Janis, I. L. (1982). *Groupthink*. Boston: Houghton Mufflin.
- Jennings, M. (1987). Residues of a movement: the aging of the American protest generation. *American Political Science Review*, vol. 81, no. 2, pp. 367 – 382.
- Karp, J. & Banducci, S. (2008). Political Efficacy and Participation in Twenty-Seven Democracies: How Electoral Systems Shape Political Behaviour. *British Journal of Political Science*, vol. 38, no. 2, pp. 311 – 334.
- Kerr, N. & Tindale, R. (2004). Group performance and decision making. *Annual Review of Psychology*, vol. 55, pp. 623 – 655.
- Knops, A. (2007). Debate: agonism and deliberation – On Mouffe's theory of democracy. *The Journal of Political Philosophy*, vol. 15, no. 1, pp. 115 - 126.
- Koczanowicz, L. (2011). Beyond dialogue and antagonism: a Bahktinian perspective on the controversy in political theory. *Theory and Society*, vol. 40, no. 5, pp. 553 – 566.
- Koninklijke Bibliotheek. (2012). Dossier paarse kabinetten (1994-2002). Bron: <http://www.kb.nl/dossiers/paars/paars.html>. Geraadpleegd: 07-06-2012.
- Kukathas, C. (2007). *The liberal archipelago*. Oxford: Oxford University Press.
- Kunneman, H. (1983). Habermas' theorie van het communicatieve handelen – Een samenvatting. Amsterdam: Boom Meppel.
- Kymlicka, W. (2002). *Contemporary political philosophy*. Tweede editie. Oxford: Oxford University Press.
- Lacroix, J. (2007). A liberal defence of compulsory voting. *Politics*, vol. 27, no. 3, pp. 190 – 195.
- Langelaar, J. (2010). PvdA wil spoeddebat over geweld tegen moskeeën. *Elsevier*, 18 oktober 2010. Bron: <http://www.elsevier.nl/web/Nieuws/Politiek/278809/PvdA-wil-spoeddebat-over-geweld-tegen-moskeeen.htm?rss=true>. Geraadpleegd: 07-06-2012.
- Lijphart, A. (2010). Stemrecht, stemplicht, opkomstplicht: inleiding tot het debat. *Res Publica*, vol. 52, no. 1, pp. 9 – 18.
- Magnette, P. (2006), *Judith Shklar. Le libéralisme des opprimés*. Paris: Michalon.
- Mansbridge, J. (1996). Using power/fighting power: the polity. In: S. Benhabib (ed), *Democracy and difference: Contesting the boundaries of the political*. Princeton, New York: Princeton University Press pp. 46 – 66.
- Meijer, R. (2007). Salafisme. Bron: <http://www.kennislink.nl/publicaties/salafisme>. Geraadpleegd: 04-07-2012.

- Mill, J.S. (1903). *Considerations on representative government*. Bron: <http://intersci.ss.uci.edu/wiki/eBooks/BOOKS/Mill/Considerations%20on%20Representative%20Government%20Mill.pdf>. Geraadpleegd: 02-07-2012.
- Mouffe, C. (1998). The radical centre – politics without adversary. *Soundings*, vol. 9, pp. 11 – 23.
- Mouffe, C. (2000). Deliberative democracy or agonistic pluralism. C. Neuhold (ed.), *Political Science Series*, 72.
- Mouffe, C. (2005). *On the political*. London: Routledge.
- Mouffe, C. (2009). *The democratic paradox*. Tweede druk. Londen: Verso.
- Mutz, D. (2002). The consequences of cross-cutting networks for political participation. *American Journal of Political Science*, vol. 46, no. 4, pp. 838 – 855.
- NAF – National Abortion Federation. (2010). History of clinic violence. Bron: http://www.prochoice.org/about_abortion/violence/history_violence.html. Geraadpleegd: 07-06-2012.
- NARAL – National Abortion Rights Action League: Pro-Choice America Foundation. (2010). Anti-Choice violence and intimidation. Bron: <http://www.prochoiceamerica.org/assets/files/abortion-access-to-abortion-violence.pdf>. Geraadpleegd: 07-06-2012.
- Nu.nl. (2007). Grote groep vatbaar voor radicale stroming islam. 5 september 2007. Bron: www.nu.nl. Geraadpleegd: 26-06-2012.
- Nu.nl. (2011). België pakt wereldrecord kabinetsformatie. 17 februari 2011. Bron: www.nu.nl. Geraadpleegd: 20-06-2012.
- Outhwaite, W. (1994). Chapter 5: Rational action and societal rationalization. In: *Habermas. A Critical Introduction*. Cambridge: Polity Press, pp. 68 – 108.
- Pacheco, G. & Lange, T. (2010). Political participation and life satisfaction: a cross-European analysis. *International Journal of Social Economics*, vol. 37, no. 9, pp. 686 – 702.
- Parlement & Politiek. (2012). Opkomst en ondergang van de LPF. Bron: <http://www.parlement.com/9291000/modulesf/hdjhx1hx>. Geraadpleegd: 09-06-2012.
- Paxton, P. (2007). Association membership and generalized trust: a multilevel model across 31 countries. *Social Forces*, vol. 86, no. 1, pp. 47 – 76.
- Pearce, W. & Littlejohn, S. (1997). *Moral conflict: When social worlds collide*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Pitkin, H. (1967). *The concept of representation*. Berkeley: University of California Press.
- Quintelier, E. & Hooghe, M. (2011). Political attitudes and political participation: A panel study on socialization and self-selection effects among late adolescent. *International Political Science Review*, vol. 33, no. 1, pp. 63 – 81.
- Rawls, J. (1993). *Political liberalism*. New York: Columbia University Press.

- Rummens, S. (2007). Hoofdstuk 4: Discoursethiek. In: T. Heysse, S. Rummens & R. Tinnevelt, *Habermas: Een inleiding op zijn filosofie van rechten en politiek*. Kapellene: Peckmans, pp. 85 – 101.
- Rummens, S. (2009). Democracy as a non-hegemonic struggle? Disambiguating Chantal Mouffe's agonistic model of politics. *Constellations*, vol. 16, no. 3, pp. 377 – 391.
- Rummens, S. (2012). Staging deliberation: The role of representative institutions in the deliberative democratic process. *The Journal of Political Philosophy*, vol. 20, no. 1, pp. 23 – 44.
- Sandel, M. (1982). *Liberalism and the limits of justice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sanders, L.M. (1997). Against deliberation. *Political Theory*, vol. 25, no. 3, pp. 347 - 376.
- Schaap, A. (2006). Agonism in divided societies. *Philosophy Social Criticism*, vol. 32, no. 2, pp. 255 - 277.
- Schaap, A. (2007). Political theory and the agony of politics. *Political Studies Review*, vol. 5, no. 1, pp. 56 – 74.
- Scheufelle, D., Nisbet, M., Brossard, D. & Nisbet, E. (2004). Social structure and citizenship: Examining the impacts of social setting, network heterogeneity, and informational variables on political participation. *Political Communication*, vol. 21, no. 3, pp. 315 - 338.
- Schinkel, W. (2008). *De gedroomde samenleving*. Tweede druk. Klement: Kampen.
- Schmitt, C. (2007). *The concept of the political*. Expanded edition. Chicago: The University of Chicago Press.
- Scholten, P. (2008). Het nut van een WRR voor het integratiedebat. *Migrantenstudies*, vol. 24, no. 3, pp. 207 – 214.
- Sen, A. (1967). Isolation, assurance and the social rate of discount. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 81, no. 1/2, pp. 112 – 124.
- Schumpeter, J. (1947). *Capitalism, socialism and democracy*. New York: Harper and Brothers.
- Tolbert, C., McNeal, R. & Smith, D. (2003). Enhancing civic engagement: The effect of direct democracy on political participation and knowledge. *State Politics and Policy Quarterly*, vol. 3, no. 1, pp. 23 – 41.
- Torregrosa, L. (2011). The issue of abortion returns to center stage in U.S. politics. *New York Times*, 19 april 2011. Bron: <http://www.nytimes.com/2011/04/20/us/20iht-letter20.html>. Geraadpleegd: 20-06-2012.
- Tsao, R. (2002). Arendt against Athens: Rereading the Human Condition. *Political Theory*, vol. 30, no. 1, pp. 97 - 123.
- Urbinati, N. (2006). *Representative democracy: Principles and genealogy*. Chicago: University Press.
- Van Dale. (2012). Betekenis 'allochtoon'. Bron: [www.vandale.nl/opzoeken?pattern=allochtoon&lang=nn](http://vandale.nl/opzoeken?pattern=allochtoon&lang=nn). Geraadpleegd: 07-06-2012.

Van den Abbeele, G. (2001). No joking matter: The 'Other' Belgium. *Social Identities*, vol. 7, no. 4, pp. 511 – 524.

Van der Meer, T. & Van Deth, J. (2010). Opkomstplicht: stimulans of frustratie? *Res Publica*, vol. 52, no. 1, pp. 73 – 93.

Van der Valk, I. (2002). *Difference, deviance, threat? Mainstream and right-extremist discourse on ethnic issues in the Netherlands and France (1990-1997)*. Amsterdam: Askant.

Van Parijs, P. (2011). *Linguistic justice for Europe and for the world*. Oxford: Oxford University Press.

Van Peperstraten, F. (2007). Hoofdstuk 3 – De nieuwe tijd: het sociaal contract. In: *Samenleving ter discussie – een inleiding in de sociale filosofie*. Vierde druk. Bussum: Coutinho, pp. 61 – 90.

Verba, S. & Nie, N. (1972). *Participation in America: Political democracy and social equality*. Chicago: University of Chicago Press.

Walzer, M. (2005). *Politics and passion: Towards a more egalitarian liberalism*. New Haven and London: Yale University Press.

Yamamoto, K. (2011). Beyond the dichotomy of agonism and deliberation: the impasse of contemporary democratic theory. *Lang Nagoya University*, vol. 11, no. 13, pp. 159 – 183.

Yankelovich, D. (1991). *Coming to public judgment: Making democracy work in a complex world*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.

Yishai, Y. (1993). Public ideas and public policy: abortion politics in four democracies. *Comparative Politics*, vol. 25, no. 2, pp. 207 – 228.

Verder geraadpleegd

Dryzek, J.S. & Niemeyer, S. (2006). Reconciling pluralism and consensus as political ideals. *American Journal of Political Science*, vol. 50, no. 3, pp. 634 - 649.

Lever, A. (2008). A liberal defence of compulsory voting: some reason for skepticism. *Politics*, vol. 28, no. 1, pp. 61 – 64.

Pensky, M. (1999). *Jürgen Habermas and antinomies of the intellectual*. In: P. Dews (ed.). *Habermas – A critical reader*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd, pp. 211 - 237.

Scheuerman, W.E. (1999). *Between radicalism and resignation: democratic theory in Habermas's Between facts and norms*. In: P. Dews (ed.). *Habermas – A critical reader*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd, pp. 153 - 177.